

Abbasiler Döneminde Vakfın Gelişimi ve Hanefiler ile Malikiler-Şafiler Arasında Vakıf Tartışmaları*

Mustafa Demirci**

Öz

İslam tarihinde vakfın ilk örnekleri yok denecek kadar azdır. Hz. Peygamber döneminde “sadaka”dan esinlenerek gelişen sahabilere ait pek çok “habs” ve “sadaka”nın olduğu görülmektedir. Daha sonraki hukuki tartışmalarda Malikiler ve Şâfiîler merkezli rivayetler ön plana çıkmıştır. Ancak vakfın gelişmesinde yerleşik alışkanlıkların, müsadere tehditlerinin ve sosyal ihtiyaçların etkili olduğu inkar edilemez. Vakfın kurumsal olarak en yaygın olduğu bölge Mısır ve Şam’dır. Hicri’nin ikinci asrın sonlarında vakıf mallarının mülkiyeti ve miras hakları meselesi Malikiler ile Hanefiler arasında ciddi bir tartışma konusu haline geldi. Sahabelerin uygulamalarına göre Malikiler vakfı caiz iken, Irak/Kufe merkezli Hanefiler mal sahipliğinin olmamasına ve miras hakkını ihlal ettiğine itiraz etmişlerdir. Ancak pratik, teorinin önüne geçmiş ve hukukçular, bir anlamda toplumsal bir gerçeklik haline gelen bu tatbikatı tanımlamaya ve meşru sınırlar içerisine dahil etmeye çalışmışlardır. İmam Ebu Hanife’nin kendinden sonra talebeleri tarafından zımnen kabul edildi. Özellikle Muhamed b. Hasan eş- Şeybani bu konuya özel bir ilgi gösterdi. Hanefiler, bağışlanan malın mülkiyeti konusunu tartışma konusu yapmışlar; Özellikle Kufe Hanefileri, mülkiyet tasarrufu hakları konusunda çok dikkat çekici fikirler geliştirmişlerdir. Abbasiler ile birlikte vakıf hem devlet hem de daha geniş kitleler tarafından uygulanmaya başladığından, vakıf meselesine ilişkin ilk bağımsız kitap ve kitap bölümleri de yine Hanefiler tarafından yazılmaya başlandı. Özellikle Abbasiler döneminde müstakil bir vakıf arşivi ve vakıf divanının kurulması, vakıf müessesesinin yaygınlaşması ve müstakil eserler yazılması ile meşru bir uygulama zemini bulmuştur. Bu süreç sadaka-habs-fey ve vakf kavramlarının semantik gelişiminde de kendini dışa vurmuştur.

Anahtar kelimeler: Abbasiler, Vakf, Hanefi, Şâfiî, Maliki.

Waqf Discussions and Practices Between Hanafis and Malikis-Shafis in the Abbasid Period

Abstract

There are a few early examples of the waqf. The Companions have a wide variety of “habs” and “sadaka” that originated from “sadaka” during the time of the Prophet. During the subsequent legal debates, the narratives based on Malikis and Shafis came to the fore. However, it is indisputable that social requirements, confiscation threats, and established customs affected the waqf’s growth. Egypt and Damascus are the places where the waqf is most prevalent institutionally. Waqf became a contentious matter of debate between Malikis and Hanafis in the second century of Hijra. While Malikis were permissible based on the practice of the Companions, the Hanafis of Kufa objected to the lack of property ownership. However, the practice surpassed theory, and jurists tried to define this practice, which has become a social reality in a sense, and incorporates it within legitimate bounds. The students of Imam Abu Hanifa accepted it tacitly. The Hanafis made the ownership of the donated property the subject of discussion. The Kufa Hanafis developed very remarkable ideas about property-saving rights. Since the waqf started to be implemented by the state and the masses under the Abbasids, the first independent books and book chapters on the waqf issue began to be written. An indication that the waqf institution has developed and spread is the creation of an independent waqf archive and divan of waqf, particularly during the Abbasid period. This process has also manifested in the semantic development of the concepts of charity-*habs-fey* and waqf.

Key words: Abbasids, Waqf, Hanafis, Malikis, Shafis.

* DOI: 10.16971/ vakiflar.917264

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Nisan 2021 / April 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2022 / June 2021

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Konya-TÜRKİYE;

e-mail: mdemirci@selcuk.edu.tr; mustdemirci@hotmail.com; ORCID: 0000-0001-9056-2389

Giriş

Vakıf müessesesi, bütün toplumlarda var olan bir kurum olarak İslam tarihinin çok erken dönemlerinden itibaren çok büyük önem kazanmış; gerek sosyal, gerekse iktisadî hayat üzerinde derin tesirler yapmış hem dinî, hem hukukî, hem de sosyal bir müessesedir. Vakfın İslâmî dayanakları, çıkış noktaları, fikhî ve tarihî gelişimiyle birçok aşamadan geçmiştir. Sanıldığı gibi aksine ortaya çıkması ve yaygınlaşması içinde barındırdığı problemler nedeniyle uzun bir süreç almıştır. Bu bakımdan vakfın gelişimini tarihî bağlamı içinde anlamadıkça, onun niçin ortaya çıktığını ve İslam medeniyeti içinde niçin bu kadar geniş bir etki ve yaygınlık kazandığını anlamak imkânsızdır. Kuşkusuz bu inkişaf ve başarı sadece tesadüfe bağlı olaylara irca edilemez. Aynı şekilde Oryantalistlerin iddia ettiği gibi sadece “İslam hukukundaki verâset kaidelerini değiştirmek” veya “servetin keyfi müsaderelerden kurtarmak” gibi konjonktürel ve şahsî bir menfaat kaygılarına da indirgenemez (Köprülü, 1942: 1). Bu kadar geniş ve şümüllü bir vakıyı izah için çok değişik amilleri; dinî ve ahlakî sebepleri, iktisadî ve içtimâî amilleri, siyasî amilleri hep birden göz önünde tutmak lazımdır. Bunun için de özellikle İslam tarihinin ilk dönemlerinde vakfın bir kurum olarak ortaya çıkışını bir tarihçi gözüyle etraflıca incelemek zarureti vardır.

Bu çalışmada şimdiye kadar fıkıh çalışmalarının teorik çerçevesinde ele alınan vakfın, daha çok hukuk metinleri üzerinden bir okuma yapan çalışmalara karşın; vakfın ilk ortaya çıkış sürecini ve şartlarını, özellikle Abbasiler döneminde Medine’deki Malikîler ile Kufe’li Hanefî fakihlerin, daha sonra Ebu Hanife’nin talebelerinin ve Abbasi adli sisteminde görev yapan Hanefî kadıların uygulama ve itirazlarının tarihi arka planına inerek tarih ilminin metodolojisine bağlı kalarak ortaya koymayı hedeflemektedir.

Vakf konusunda en eski İslam tarihi kaynakları, bu kurumun ortaya çıkışını ve gelişim aşamalarını ortaya koyabileceğimiz yeterli bilgi sunmamaktadır. Konuyla ilgili bilgileri daha çok hicrî ikinci asrın başlarında görülen fikhî mezhepler arasındaki tartışmalara dayalı ortaya çıkan fıkıh metinlerinden öğrenebilmekteyiz. Zengin hadis kaynakları konuyu “vasiyet” ve “sadaka” başlığı altında ele almıştır. Bu rivayetler ise şimdiye kadar daha çok hukukçu bakış açısıyla incelenmiş olup, konu genellikle tarihî bağlamından bağımsız bir tarzda metin okuması tarzında ele alınmış; tarih sahnesine çıkmakta olan bir kurumun gelişim aşamalarını ve onu kuşatan tarihî şartları, gündelik ihtiyaçları, siyasî çerçeveyi, buna bağlı gelişen tartışmaları ve vakıf etrafında zenginleşen kavramları, kendi şartlarında gelişimi içinde dikkate alan bir tarihçi gözüyle incelenmemiştir. Son zamanlarda konunun tarihî boyutuna dikkat çeken ve eğilen Murtaza Bedir (2014: 142-161) ve Hannigan’ın (2004: 15-20) çalışmaları da bir tarihçi bakış açısıyla değil, daha çok fıkıh metinleri okumaları üzerinden tarihi boyutuna sınırlı düzeyde eğilmeye çalışmışlardır.

Hâlbuki başta erken Hanefî literatürü olmak üzere, Malikî hukukçular ve İmam Şafi’nin bizzat kendisi vakıf konusunun tarihsel gelişimini anlamamıza yarayacak oldukça zengin bir tartışma ve kavram yumağı bırakmışlardır. Köprülü’nün ifadesiyle “selahiyetli garb hukukçularının da itiraf ettikleri veçhile, Roma hukukundan sonra üzerinde en fazla uğraşılmış bir hukuk sistemi olan İslâm hukukunun büyük üstadları, daha ilk imamlardan başlayarak, vakıf mevzuu üzerinde de ehemmiyetle çalışmışlar ve onu yavaş yavaş sistemleştirip tedvin etmişlerdir” (Köprülü, 1942: 2). Ancak bu metinler ve tartışmalar bir tarihçi bakış açısıyla incelenmediğinden, bu çalışmada vakf kurumunun gelişim ve kurumsallaşma serüvenini, tarih kaynaklarındaki bilgiler ile erken fıkıh literatüründeki tartışmaları da dikkate alarak ortaya koymaya çalışacağız.

1- Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Vakıf Uygulamaları

Kur'ân-ı Kerîm'de vakıf kavramına doğrudan işaret eden bir ifade yer almamakla birlikte sadaka verilmesini ve infakta bulunulmasını emreden ayetlerle (Âli İmrân, 3/92), Allah'ın mescitlerini ancak müminlerin imar edebileceğini bildiren ayetler (Tevbe, 9/18-19), vakıf anlayış ve uygulamasının nazarı temelini oluşturmuştur. Hanefî fakihler daha çok "Öyle ise Hanif olan İbrahim milletinin dinine uyun" (Al-i İmran, 95) ayetini ve iyilik yapmak, Allah rızası için insanlara malları ile yardımda bulunmakla ilgili diğer pek çok ayeti delil göstererek vakıf kurumunun Kur'an'ın ruhuna uygun olduğunu delil göstermişlerdir.

Hadislere gelince, Hz. Peygamber zamanında daha sonraki aldığı şekliyle bir vakıf uygulamasının bulunduğu dair net rivayetler bulunmamakla beraber, vakıf kurumuna temel oluşturacak bazı rivayetlere yer verilmiştir. Bu anlamda İslam'da ilk vakıf örnekleri konusunda Hicrî II. asrın hukukçuları arasında ihtilaf vardır. Dönemin bu güncel tartışma konusundan dolayı, Hanefî gelenek içinde vakıf ile ilgili ilk eserler de yazılmaya başlanmıştır (Hannigan, 2004: 15-20). Vakıf konusunda bilinen en eski müstakil telif sayılan İmam Muhammed'in talebesi Hassâf (ö. 261/874) kitabında, Hz. Peygamber zamanındaki vakıf örneklerini sıralarken, Vâkîdî'ye dayanarak verdiği misallerde, ilk vakf olarak Yahudi kabilesi Nadîroğullarından Muhayrik isimli bir şahsın; "vefat edersem bütün mallarım Hz. Muhammed'e aittir, istediği yere sarfetsin" sözünü örnek vermiştir. Bu adam, hicretin ikinci ayında vefat ettiğinde, Hz. Peygamber bu vasiyete dayanarak, arazileri teslim almış, bir rivayete göre Haşimoğullarına, diğer bir rivayete göre amme menfeatine harcamıştır. Ensâr arasında bu araziler hakkında "Hz. Peygamber'in bıraktığı ilk sadakalar bunlardır" görüşü hakimdi (Hassaf, 1904: 1-4). Bu olayı sadaka değil mülkiyeti devlete geçen ve devlet başkanının tasarrufuna bırakılmış olan savâfi topraklar olarak değerlendiren muhacirler ise İslâm'daki ilk "habs" yapanın Hz. Ömer olduğunu rivayet etmişlerdir (Demirci, 2003: 61-63). Buna ilaveten Hz. Peygamberin Medine'ye hicreti esnasında Semg Vadisi denilen bir yerin halkı oradan göç ettiğinden boşalmıştı. Hz. Peygamber bu vadinin bir kısmını Hz. Ömer'e vermişti. Ömer de geri kalan kısmını Yahudiler'den satın aldı. Burası daha sonra herkes tarafından arzulan bir yer olmuştu. Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'e gelerek, "Benim çok sevdiğim bir yerim var. Burasını ne yapayım?" diye sorması üzerine Hz. Peygamber de "aslını hapsed, faydasını ve menfaatini tasadduk et" buyurmuştur. Öyle anlaşılmaktadır ki araziler söz konusu olduğunda habs kavramı arazinin aynını, sadaka ise menfaatini gösterir şekilde kullanılmıştır. Hz. Ömer de mülkiyeti satılmamak üzere, gelirini fakirlere, Allah yolunda savaşan mücahitlere, azat edilmiş kölelere, yolda kalmışlara, miskinlere ve yakın akrabalarına tasadduk etti. Bunu yazdığı bir belge ile tevsik ederek, kızı Hafsa ve nesline vasiyet etti (Buhârî, 1987: 2613; Müslim, 1955-1956: "Babül-vakf", (kısım: 5), 1632-33; Ebû Dâvûd, Ty: kitap: 7, bab 14, no. 2880; Hassâf, 1904: 5-9)¹. Hz. Ömer'e izafe edilen bu ilk vakıf örneği hakkında bütün hadis kitapları benzer rivayetleri nakletmişlerdir (Buhari, "vesaya", 23; Müslim, "vasiyye", 15; İbn Mace, "sadakât", 4; Ebu Dâvûd, "vesaya", 13; Tirmizi, "Ahkam", 36). Bu konuyu İmam Muhammed'e dayandırarak etraflıca aktaran Serahsî, Hz. Ömer'in Allah yolunda savaşmak üzere vakfettiği 300 adet at topladığını ve bunu da uyluklarının üzerine yazdığını aktarmaktadır (Serahsi, 1985: XII, 31,4 6; Serahsi, 2016: XII, 32, 80). Ayrıca vakfın yönetimini üstlenen kişinin örfe göre gelirinden faydalanabileceği gibi dostlarına yedirmesinde de bir sakınca olmayacaktı.

Hz. Osman'a ait benzer bir vakıf belgesinde şunlar yazılı idi: "Bu belge Osman b. Affan'ın hayatında iken Hayber'deki İbn Ebi'l-Hakik malı diye bilinen mülkünü oğlu Eban b. Osman'a sadaka olarak tasadduk etmiştir. Aslı satılmaz, mirâs bırakılmaz. Şahitler; Ali b. Ebi Talib-Usame b. Zeyd". Ferve b. Uzeyne bizzat kendisi tarafından Eban b. Osman'ın oğlu Abdurrahman'ın elinde bu belgeyi gördüğünü rivayet etmek-

1 Ayrıca, hadislerin tahriri için bk. Hallal (1410/1989: I, 202-203); Hassâf, (1904: 6-9).

tedir. Bu rivâyetle ilgili olarak Vâkidî, onların elindeki bu malların daha sonraki dönemlerde ne olduğunu sorduğunda Ferve, bilmediğini, satılmış olabileceğini aktarmaktadır. Hassâf, bu belgenin Vâkidî ile Ebû Yusuf arasında geçen bir konuşmada da gündeme geldiğini, hatta Ebû Yusuf'un vakıflar konusunda bu belgedeki şartnameyi esas aldığı rivayet etmektedir (Hassaf 1904: 9; Akgündüz, 2013: 59).

el-Hassâf, Ashâb-ı Kirâm'a âit çok sayıda vakıf örneklerini verdikten sonra Câbîr b. Abdullah'tan şu sözleri nakleder; "Hz. Ömer hilâfeti sırasında yaptığı sadakayı yazdırdığı esnada Muhâcir ve Ensâr'ı çağırarak buna onları şahit tuttuğundan haberi her tarafa yayıldı. Öyle ki Ashâb'an gücü yetip de malından bir kısmını habs etmek suretiyle sadaka yapmayan kimse bilmiyorum." (Hassaf, 1904: 1-4: Hallal, 1989: 213vd, 220-225).

Hz. Ömer'in vakfiyesine karşı Musavvir b. Mahreme şu şekilde bir itirazda bulunmuştur: "Korkarım ki senden sonra gelen adamlar, senin hesabını yapamaz, senin niyetinde olmazlar. Bu mirasların kesilmesi için bir hüccet olur" (Şâfiî, IV, 62). Korkulan bu olay daha sahâbî döneminin sonuna gelinmeden gerçekleşmiş ve muvakkıfların torunları terekeler üzerinde tahakküm kurmanın yolunu vakıf üzerinden gerçekleştirmeye çalışmışlardır. İster özel emlak, ister katıalardan olsun miras hukukuna göre çocuklar arasında paylaşılması gereken mülklerin tek parça halinde kalması ve parçalanmaması için evlenen kız çocuklarına mülkten pay vermeme durumu ortaya çıkmıştır. Bu uygulamanın yaygınlaşmasıyla vakıf, kadınlara düşen miras paylarının haksız bir şekilde ele geçirilmesine yol açan bir yapıya evrilmiştir. Hz. Âişe bu durumdan duyduğu rahatsızlığı açık bir şekilde dile getirenlerden biri olmuştur. Emeviler döneminde Halife Ömer b. Abdülaziz, bu konuya ehemmiyet vererek, evladiyelik vakıflarda kızların hakkını tekrar iade etme teşebbüsünde bulunmuş ancak habs uygulamasına inandığını da söylemiştir. Kendisine bir kimsenin kendinden sonra bilmediği tanımadığı kişilere habs yapması nasıl mümkün olur denildiğinde o da, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Zeyd b. Sâbit gibi sahabilerin evlatlarına, evlatlarının evlatlarına topraklarını habsettiklerini söyleyerek bunun mümkün olduğunu ifade etmiştir (Hassaf, 1904:16).

Yukarıdaki örneklerden anlaşılır ki Hz. Peygamber döneminde sadaka-i câriye şeklinde işleyen sistem, vakıf şekline onun vefatından sonra yani hicretin ilk asrında tedricen teşekkül ederek ulaşmıştır. Nitekim Ebû Yusuf'un vakf konusundaki görüşünü değiştiren olay da Medine'de Ashâb-ı Kirâm tarafından yapılmış çok sayıda hapsleri görmüş olması idi (Serahsî, 1985: XII, s. 28). Bu döneme ilişkin en dikkat çeken husus, kağıdın henüz çok az ve kıymetli olduğu bir dönemde vakıf tahsislerinin yazı ile tevsik edilmiş ve vakıf belgelerinin tanzim edilmiş olmasıdır.

2- Emeviler Devrinde Vakıf Kurumunun Gelişimi

Sahabe döneminden sonraki tabiin kuşağında, bir manada Emeviler döneminde (661-750) vakıf konusunda nelerin yaşandığına dair misallere çok az rastlanılmaktadır. Ancak tabiin dönemi âlimlerinin vakıf mülkiyeti, vakfın gerçekleşme ve ilan şartları gibi uygulamada karşılaşılabilecek vakıf problemleri konusunda tartışmalar yapmış olmaları, bu dönemlerde artık yaygınlaşmaya başladığı ve buna bağlı bu tür problemlerin gündeme geldiğini göstermektedir (Serahsî, 1985: XII, 35-36). Kufe'de uzun yıllar kadılık yapmış olan Kadı Şureyh'in vakfa karşı çıkması ve kendi bölgesinde vakıf türü uygulamalarına cevaz vermemesi, hatta tescil etmemesinin en temel sebebi, sahabe döneminde kendisine yüklenen dinî-hayrî gayesinden uzaklaşarak vakıf perdesi altında İslam'ın mirasa ait hükümlerini değiştirmek için kullanılan bir araç olmasına inanmasıdır. Nitekim vakfı, miras hukukunu sınırlamak için bir hile olarak kullananlara karşı Şeybani *el-Hucce* adlı eserinde Küfe fıkıhçılarının önde gelen isimlerinden Kadı Şureyh'in "Allah'ın

miras hisselerini belirledikten sonra habs yoktur” sözünü nakleder (Hucce, 1969: III, 59-60). Vakıfların tam anlamıyla kamu menfaatine sokulmaları ancak ve ancak vakfedenlerin üçüncü, dördüncü nesil torunlarının da ölmeleri gibi çok uzun süreli zamanlara bırakılır olmuşlardır. Bu suretle vakıf, tıpkı bir vasiyet veya bir hibe şeklini alarak babadan oğula geçen bir yapıya dönüşmesi olmuştur. Bu yüzden Hanefî kadıların daha etkili olduğu Irak bölgesinde vakıflar gelişecek hukuki bir zemin bulmada zorlanırken, Mısır’da aynı dönemlerde vakıf uygulamaları daha çok gelişmiş ve yaygınlaşmıştır (Hannigan 2004: 50-58; Köprülü, 1942: 12). Vakfın gelişimi bakımından Mısır ile Irak bölgesi arasındaki bu farkın mutlaka mustakil bir araştırma konusu yapılarak sebeplerin ve mahiyetinin ortaya konulması lazımdır.

Emeviler devrinde fetihlere paralel olarak ortaya çıkan zenginlik ve refaha bağlı olarak, özellikle Roma-Bizans mirası üzerine oturan Mısır ve Şam bölgesinde tabii neslinin Ashâb-ı Kirâm’ı takip ederek yaptıkları vakıflarda da bir artış ve yaygınlık dikkat çekmektedir. Bununla birlikte yukarıda dikkat çektiğimiz vakıf mallarının mirası konusu hukukî ve sosyal bir mesele olarak gündeme gelmiştir. Özellikle Ömer b. Abdülaziz zamanında, evladiyelik vakıflarda (zürrî vakıf) kız çocuklarının mirasçıları tarafından faydalandırılmaması ile ilgili problemler vesilesiyle vakıflar gündeme gelmiş, Ömer b. Abdülaziz bu haksızlığa karşı çıkmıştı (Hassaf, 1904: 17). O’na, kendinden sonraki bilmediği, tanımadığı kimselere vakıf nasıl caiz olur diye sorulduğunda, “Ömer, Osman, Ali akar ve topraklarını evlatlarına ve çocuklarının çocukları üzerine hapsedtiler, menfaatini sadaka yaptılar” diye cevap vermiştir (Hassaf, 1904:16).

Emeviler döneminde özellikle Malikî kadıların “zürrî vakıflara” ruhsat vermelerine bağlı olarak Mısır’da vakıfların yaygınlaştığına dair önemli ipuçları vardır. Makrizi, Abdulmelik b. Mervan zamanında (685-705) Mısır kadısının Luk Vadisi’nden büyük bir çiftlik satın aldığını ve bunu da Medine sakinlerine vakfettiğini yazar. Bu arazi o dönemde “Kureyşlilerin bostanı (Day’atu ben-i Kureyş)” olarak biliniyordu. Kadının tayin ettiği mühtesip her yıl bu çiftliğin gelirlerini, çiftliğin bakım işlerine ve kaynakların tamine harcadıktan sonra kalan gelirleri Medine’ye taşırdı (Makrizi, ty: 117). Emeviler döneminde vakıf meselesini gündeme getiren bir başka olay, Yezid b. Abdulmelik’in (720-724) özel şahısların eline geçen savâfi arâzileri tekrar Beytü’l-Mâl’e döndürme girişimlerine karşı, elinde savâfi arâzisi bulunduran kimselerin, bu arâzileri devlete kaptırmamak ve ellerindeki “savâfi” topraklara süreklilik kazandırmak için vasiyet yoluyla hibede bulunma yoluna gitmişlerdi (Belâzuri, *Ensâbu’l-Eşraf*, II, 184 (Tıpkı Basım)dan naklen Kâtibi, 1994: 322; Ashtor, 1985: 51). Hişam b. Abdulmelik zamanında (724-744) Kufe ekolüne mensup Tevbe b. Nemr (733-737), Mısır’a kadı tayin edildikten sonra buradaki varislerinin elindeki vakıflara (ahbas) “bu mallar fakirler ve miskinler içindir, varislerin ve gaspçılardan korumak lazım” diyerek el koydu. Daha Tevbe b. Nemr’in kadılığı döneminde bu türden elkonulan vakıflar büyük bir divân haline gelmişti (Kindi: 1912, 346). Ayrıca vakıf mallarının Kadı’nın yönetimine verilmesi ilk olarak Emeviler dönemi Mısırında gerçekleşmişti. Kindi’nin belirttiğine göre, Abbâsiler döneminde “yetim malları ve vakıflar Halife Mansur zamanından beri Beytü’l-Mâl’e bağlıydı. Harun er-Reşid zamanına kadar da böyle devam etti. Mısır kadısı merkeze göndermek istedi. Ancak kadılar burada miras, mezalim, ahbas ve hisbe işlerine de bakıyordu...” denilmektedir. Bu durum Mısır’da daha Emeviler dönemi gibi çok erken dönemlerde vakıf mallarının kadı yönetiminde idare edildiğini göstermektedir (Kindi: 1912, 390, 516). Daha sonra vakıf malları eminler tarafından yönetilip, kadılar tarafından da kontrolünün yapıldığı bir kurumsal yapıya kavuştuğu anlaşılmaktadır. Hanefî geleneğinden gelen Iraklı fıkıhçılardan Hassâf, kendi döneminde, hicrî üçüncü asrın sonlarında artık vakıfların yönetimi ve hukukî anlaşmazlıklarda takip edilen hususlar hakkında detaylı bilgiler vermektedir ki bu durum vakfın Irak bölgesinde de yaygınlaştığı ve kurumsallaştığının göstergesi olarak değerlendirilebilir (Hassaf, 1904: 205, 233; Duri, 1986: 50).

Mısır'daki vakıf konusundaki tartışmalar Abbâsiler zamanında da devam edecektir. Ancak Emeviler devrindeki esas tartışma konuları vakıf mülklerinin kamu denetiminden bağımsız özel kişilerce yönetimi ve bu süreçte yaşanan görevi kötüye kullanma hallerine yol açtığından, vakıfların idaresi kadıların gözetimi altına konulma ihtiyacını ve mecburiyetini doğurmuştur. Bu yüzden ilk defa Hişam b. Abdulmelk zamanında Mısır kadısı Tevbe b. Nemr'in çabalarıyla Mısır'da ilk vakıf divanı kurulmuştur. Hatta divanın bir bölümü, kazançtan pay almak koşuluyla vakıfların denetimini üstlenmiştir. Bu divanın kuruluşu gerekçesini Nemr şöyle izah etmektedir: "Sadakaların mercii ancak fakirler ve miskinler iken ben bugün bunu görümiyorum. Miras bırakılmaktan ve çiftliğe dönüşmelerinden bu habsleri korumak için onlara el koymayı düşünüyorum" (Kindi, 2003: 250)

Emevilerin musadere girişimlerine karşı bir koruma olarak vakfın geliştiğine dair batılı aratırmacılar arasında yaygın bir kanaat vardır. Bu yaklaşımın derinliklerinde oryantalizmin "doğu despotizmi" anlayışı ile ilişkisi olduğu kanaatindeyiz. Ancak vakfın gelişiminde musadere uygulamalarının etkisini bütünüyle görmezden gelemeziz. Nitkim Emeviler ve Abbasier devrinde vakıf, servetlerini ebedî olarak mirasçılarının elinde kalmasını sağlamak ve devletlerin musaderelerinden koruma saikiyle geliştiğine dair misaller göstermek mümkündür. Buna ilaveten bölgede Roma döneminden kalma yaygın bir vakıf geleneğinin de bulunması, bu müessesenin gelişmesine imkan vermiştir. Mevcut tarihî verilere dayanarak diyebiliriz ki çok erken dönemden itibaren vakıflar yazılı belgeler ile kayıt altına alınmış ve vakıfların kamu denetimine alınması için de bir vakıf divanı kurulmuş, bu divan İslam târihindeki ilk "vakıf divanı" olma özelliği taşır. Vakıf mallarının kadıların yönetimine aktarılışı da İslâm siyasi geleneğinde bu divanla başlamıştır. Bu vakıf divanı Mısır'a mahsus bir divan olmamış, bilakis başkent Şam'da, Basra'da, diğer şehirlerde de mevcuttu. Bununla ilgili Şam'da merkezî bir divan kurulduğundan bahsedilmektedir (Necar, 1956: 339; Mez, 1947: 411; Ebu Zehra ty: 9).

Ancak bu rivayetlerde bir noktayı gözden kaçırmamak lazım. O da Emeviler döneminde vakfın gelişiminin Mısır ve Şam bölgesinde yaygınlaşmış olması ve ilk divanların burada görülmeleri, bu coğrafyanın Bizans bakiyesi olması sebebiyle, Bizans döneminden kalan vakıf örneklerinin İslamî dönemde de gelişerek devam ettiğini akla getirmektedir. Bizans'ta hayır kurumları anlamında "piace cause", İran'da ölü ruhlar için miras mallar "revanekan", Yahudilerde ise "garban" kurumları bulunuyordu. Gerçekte aralarında ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Özellikle Mısır ve Şam gibi Bizans coğrafyasında gelişme göstermesi, doğal olarak bir etkilenmeyi mümkün kılmaktadır (Lokkegeard, 1979: 53). Ancak Kufeli hukukçuların buna cahiliye devri vakıf kurumuna benzediği için karşı çıktıklarını da dikkate almak gerekir. Cahiliye çağında putlara adanan hayvanlar ve onların otlakları için ayrılan "hima" korulukları da bu kapsamdaydı. Hz. Peygamber bu cahiliye geleneğini kaldırdı. Onun yerini alan ümmetin ortak malı (fey) kabul edilen "hima" arazileri ise zekat hayvanları ve fakirler için tahsis edilerek sosyal ve idarî bir mahiyet kazandı. Bu durum daha sonra kurumsallaşan vakıf uygulamalarının ilk örneklerini oluşturmaktadır (İbn Hişam, 1995: I, 57; Lokkegeard, 1979: 27).

Siyasi ve sosyal hayatta bunlar olurken ilk iki asır boyunca vakf konusu etrafında gerek âlimler, gerekse mezhepler arasında hararetli tartışmalar yapılmaktadır. Özellikle Emeviler devrinde uzun yıllar Kufe kadılığı yapmış ve Kadı Şureyh olarak meşhur olan Ebû Ümeyye el-Kādî Şureyh b. el-Hâris b. Kays el-Kindî el-Kûfî (ö. 80/699 [?]) (Bkz. Özen, "Kādî Şureyh", 2001: 119-121), Irak hukukçularının vakf konusundaki olumsuz bakışına tarihsel bir temel de bularak, "câhiliyyede putlar adına yapılan vakıfları satılamaz (mu-harramat) kılıyorlardı ve yasaklıyorlardı. Allah onu helal kıldı ve Hz. Muhammed onu serbest bırakmakla gönderdi..." yorumunu yapmıştır. Devamında "Hz. Muhammed (a.s) hapsleri satıyordu" rivayetinde

bulunmaktadır (Ezheri, 1980: I, 261-262; Şeybani, 1981: III, 60). Kadı Şureyh, Ebu Hanife ve bunların yetiştirdiği Kufe fıkıh ekolü, cahiliye dönemi uygulamalarının bir devamı olduğu ve İslam miras hukukunu ihlal ettiği gerekçesiyle habsi kesin olarak yasaklamışlardı (Serahsi, 1985: XII, s. 29; İbn Kudame, 1985: V, 598). Nitekim İmam Şâfiî cahiliyye devrinde develerin putlar adına hapsedildiğini, ev veya arazinin iyilik adına hapsedildiğini bilmediğini aktararak Kufe ekolüne karşı habsi savunmaya çalışır (Şâfiî, 1973: IV, 51; Ayrıca bkz. Bedir 2014: 196-203).

Vakf mallarının erken dönemden itibaren satılmasının tartışmaya açılışı, Serahsi'nin dile getirdiği gibi bir yönüyle cahiliyye dönemi uygulamalarına tepki olarak gelişen bir tavır olarak da görünüyor (Serahsi, 1985: XII, 29). İslami dönemdeki vakıflarla cahiliyye dönemindeki vakıfların farkı sadece mülkiyet şeklinde değil esas gaye olarak da farklıydı (Kubeysi, 1977: I, 21-22). Cahiliyyede doğrudan putlara yaklaşmak vakfın amacını oluştururken, İslam'da sosyal bir muhteva ve önceliğe sahiptir. Bu duruma göre kaynaklarda İslam öncesi vakıflar ile İslamî dönem vakıfları tefrik edilirken "sadece Allah rızası için vakıf yapıldı." ifadesine yer verildiği görülmektedir.

İlk dönem İslâm tarihinde vakfa konu olan silah, kalkan, at, su vs. gibi vakıf örneklerine rastlansa da devrin şartları içinde sabit gelir sağlayan en önemli yatırım alanı arazi olduğundan, vakıf malları çoğunlukla taşınır mallardan ziyade arazilerden oluşmaktadır. Bu yüzden Ebû Hanife ve ekseri fukahanın görüşü vakfın arazi olması yöndedir (Şeybânî, 1981: III, 58; ed-Dûri, 1997: 4-26). Nitekim Muhammed b. Harun vakif ile ilgili kitabında "bir şeyin vakfedildiği sorulduğunda, gelir vakfedilmez, sadece toprak ve onun bitirdikleri vakfedilir. Çünkü gelir onun üzerindedir" sözü bu anlayışı özetler (Hallal, 1989: I, 448). Bu ifade aynı zamanda uzun zamandır tartışma konusu olan vakıf mallarındaki mülkiyet ve menfaat arasındaki tartışmanın izlerini taşır. Dolayısı ile vakıf arazilerinin mülkiyet durumu ve bu mülkiyet üzerindeki tasarruf şekilleri bu dönemde uygulanmakta olan toprak, mülkiyet ve rekabe sisteminden bağımsız düşünülemez. Hatta Hassâf'ın *Ahkâmü'l-Evkâf* adlı eseri, nazârî spekülasyonları tartışan bir kitap olmasına rağmen, sunduğu vakıf örneklerinin ekseriyetini araziler oluşturmaktadır. Hassâf'ın idarî mekanizmanın içinde olması nedeniyle, kendi döneminin toprak sistemine ilişkin kullandığı istilahlara, mevcut sisteme ışık tutmaktadır. Bu istilahların çoğunluğunun toprak hukuku ile alakalı olması, vakıf konusunu, toprak sistemi ve hukukunun ayrılmaz bir parça haline getirmektedir (İbn Zenceveyh, 1406/1986: III, 1088; Tahâvi, 1370/1950: 137; İbn Kudâme, 1984: V, 642).

Yukarıdaki rivayet ve tartışmalardan hareketle herhangi bir arazinin amme malı olabilmesi için daha önce menfaatinin ammenin tümüne veya bir kısmına tahsis edilerek, mülkiyetinin devlet ve özel mülkiyet sınırlarından çıkarılması gerektiğini ifade etmiştik. Bu duruma göre mülkiyetin devlet tasarruflarına ve özel şahısların mülkiyetine kapalı olması, vakıf arazilerini amme arazileri içinde ele almayı zorunlu kılmaktadır (Hallal, 1989: 247-251). Ancak vakıf arazileri yine de kendine has hususiyetler barındırdığından, hangi kategoride ele alınacağına dair tartışmalar devam etmektedir. Her ne kadar arazinin vakfedilmesi ile arazinin bizzat kendinden değil de gelirinden faydalanılıyor idiyse de arazi mülkiyetinin bu amaçla hapsedilmesi de yine onun kamu çerçevesinde ele alınmasını engellemez. Çünkü bu arazilerin gelirleri ne devletin hazinesine ne de özel bir şahsın kasasına gitmektedir. Aksine tahsis edildiği hayır cihetine harcanmaktadır. Ancak burada esas aldığımız mülkiyetin durumu olduğundan, amme arazileri içinde ele alınmasında herhangi bir engel yoktur. Burada tasarrufu ve menfaatinin bir kısmı vakfın kendi nesebinden gelenlere tahsis edilen "zurrî vakıflar" ile tamamen amme menfaatine tahsis edilen "hayrî vakıflar" olarak nitelenen fakat kendisinden dolayı olarak istifade edilen vakıfların her ikisinin de durumu intifa yönüyle kamusal çerçeve içinde ele alınmaktadır. Bu tür vakıf işletmeleri özel mülklere benzetilse de mülkiyet itibarıyla buna imkan vermemektedir (Günay, 1996: 64- 65).

3-Erken Abbâsiler Dönemi (750-860) Vakıf Uygulamaları ve Tartışmaları

Uygulamaları her zaman meşruiyet problemi yaşayan Emevilerin yıkılarak yerine Abbasilerin kuruluşu, diğer alanlarda olduğu gibi vakıf kurumunun gelişiminde de hissedilir bir canlanmaya yol açmış görünüyor. Bu dönemden itibaren gerek vakıf tahsislerindeki artış gerekse fıkıh imamları arasındaki vakfın değişik boyutları etrafındaki tartışmalar belirgin bir şekilde artmaktadır. Daha kuruluş yıllarında Abbâsi Halifesi Ebu Cafer el-Mansur, Sevâd bölgesindeki Feyz kanalından itibaren Emevi halifesi Hişam b. Abdumelik'e (724-744) ait olan toprakları müsadere ederek bu arazileri Medine halkına verilmek üzere vakfetmişti (Belâzuri, 1987: 513). Aynı şekilde Abbâsi prenslerinden Muhammed b. Süleyman b. Ali, Basra'daki içme suyu ve sulama havuzlarının masraflarını karşılamak için kendine ait bir çiftliğin gelirlerini, havuzların dolaplarını, dolap develeri ve bakım masrafları için vakfetmişti (Belâzuri, 1987: 536). Abbasi Halifesi Musa el-Hâdî (784-785) Kazvin şehri karşısında "Musa şehri" adıyla yeni bir şehir kurdu ve yakındaki Rüstemabad şehriden satın aldığı arazileri yeni şehrin ihtiyaçları için vakfetmişti. Daha sonra Harun er-Reşid de bu şehri ziyaret ettiğinde dükkanlar satın aldı ve bunu şehrin camisi, kubbesinin bakımı ve surların tamiri için vakfetti. Coğrafyacı İbn Fakîh (ö. H. 292) kendi zamanında bu vakfın gelirleri ile köprüler yapıldığını ve masraflarının da bu vakıftan karşılandığını yazmaktadır (İbn Fakîh, 1996: 559. H.132/M.750 yılında Abbâsiler kurulduğunda vakfedilen bir malın mülkiyeti etrafında farklı yaklaşımlar vardı. Abbâsi yönetimi ile daha yakın ilişkiler geliştirmiş görünen Kûfe fıkıhçıları tarafından başta Ebû Hanîfe olmak üzere habs edilen bir arazinin kuru mülkiyetinin (rakabesinin) vakfedildikten sonra eski sâhibinin mülkiyetinden çıkıp çıkmadığı sorununun derin ve detaylı tartışmalara konu olmuştur (Hannigan, 2014: 21-29) Bu tartışmalar İslam toplumunda yaygınlaşmaya başlayan vakıf uygulamalarına bağlı ortaya çıkan problemlerin bir yansımasıydı (Oberauer, 2013: s.1-47). Özellikle mülkiyet, miras, mütevellilik gibi konularda yoğunlaşan bu tartışmalarda vakfın mülkiyeti ve miras konusu önemli bir başlıktı. Ebû Hanîfe'ye göre bu konuda nassla sabit miras hakkının habsi (yasaklanması) mümkün değildir. Yani, vâkîf öldüğü zaman, hukukî varisleri mülkü aralarında taksim ederler. Bu anlayışa göre vakfedilen arazinin mülkiyeti sahibinden çıkmaz, "iâre" gibidir, bağlayıcı değildir, vakfından dönebilir (Hannigan, 2014: 92-106). Ebû Hanîfe mülkiyet ve miras haklarını gerekçe göstererek habse karşı çıkması, kurduğu hukuk doktrininin de bir gereği idi. Ayrıca Ebu Hanîfe'nin zamanında vakf kurumu henüz teşekkül halindeydi ve hukukî bakıdan birçok açmazı (mülkiyet, tasarruf, mirasi tescil vs.) barındırıyordu. Ayrıca habsin dinî dayanaklarını da yetersiz buluyor, eski cahiliye geleneğinin bir devamı olarak görüyordu. Medine'deki sahabe habslarını ise görmezden gelme eğilimindeydi. Esas tartışma mülkiyetsiz mal etrafında dönmekteydi. Çünkü vakf hukukî olmayan bir tasarruf ve miras hakkının sınırlanması gibi neticeler doğurmaktaydı (Bedir: 2014, 142-153). Vakfeden kimsenin vefatı halinde varisleri vakıftan dönerek tasarruf edebilirler görüşünü ileri sürmüştü (Halis Eşref, 1315/1897: 98). Bundan dolayı, talebesi Şeybani önce yazdığı *el-Hucce ala ehl-i Medine* adlı eserinde Medinelilerin habs görüşlerini reddederken, ömrünün son dönemlerinde yazdığı *Kitabu'l-Asl*'da sadaka ile habsi beraber düşünerek vakfı bir sadaka/hayır işi olarak ortaya koymuş, hocası Ebu Hanîfe'nin görüşlerine muhalefet etmiştir. O'nun "Vakıfta bulunan kişinin nihaî mülkiyeti (rekabe hakkı) elinden çıkmaz, kendi elinde kalır" görüşü böyle bir zeminde gelişmiştir (Şeybani, 2012: XII, 97-103; Serahsî, 1985: XII, s. 27).

Mülkiyetin habs edilmesi konusunda İmam Malik, mülkiye vakfedenin mülkiyetinden çıkmaz, fakat bunun üzerinde de tasarrufta da bulunamaz görüşünü savunmuştur. Şâfiî ve Hanbeliler de daha sonraları bu görüşü benimsemişlerdir. Buna göre, mülkiyet üzerindeki tasarruflar son derece sınırlanmıştır. Vakfeden eğer şart koşmamışsa, şartnamedekine göre faydalanabilir, tasarruf yetkisi görevliler tarafından yü-

rütülür (Hallâl, 1989: 247-251; Şafak, 1977: 262-263). İlk devirlerde sahabeler tarafından yapılan Mekte ve Medine vakıfları da Şafî'ye göre ölünceye kadar kendileri tarafından idare edildi, fakat öldükten sonra mülkiyeti ammeye intikal etmiştir (Şafî, 1973: III, 276; Ebû Zehrâ, ty: 90). Bu yaklaşımda mülkiyet üzerindeki tasarruflar tamamıyla sınırlandırılmış olmaktadır.

Hanefîler de *'ayn*ın habsi başkasının mülkiyetine girmek konusunda habsdir. Mülkiyetin zevâinden kaçınmak zaruri değildir. Ancak mülkiyetin gerçekten izale olması miras hakkını düşürür. Bir mülkün tasarrufunu dondurmamak batıldır. Bundan dolayı mülkiyetsiz vakf modelini yani mülkiyetin muhafaza edilerek menfaatin vakfedilmesini önerirler (Şeybânî, 1981: III, 46, 58). Ebû Hanîfe, habsin mülkiyet üzerinde herhangi bir sınırlama ve durdurulma anlamında anlaşılmasına karşı çıkmıştır. Onun bu yaklaşımının temelinde sistem itibariyle hürriyetçi ve özel mülkiyetin tabii bir hakk olduğu düşüncesi vardır. Ona göre mülkiyet ile hürriyet birbirinden ayrılamayacak derecede organik olarak birbirine bağlıdır. Mülkiyetin hakiki manası tasarrufla mümkün olduğundan, mülkiyetin bulunduğu yerde "tasarruf hürriyeti" de bulunmalıdır. Tasarruf hürriyeti konusunda öylesine hassas davranır ki bunu bir insanî hakk olarak görür. Bundan dolayı mahkemenin bile bu hürriyete müdâhale etmesini ve onu kayıt altına almasını kabul etmez. Esasen Ebû Hanîfe'nin bu yaklaşımı İslam'ın, mülkiyeti titizlikle korunması gereken saygı değer ve dokunulmaz bir hakk olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun için Ebû Hanîfe ve daha sonra fiilî örneklerini göreceğimiz Kûfe fukahası, habs kurumuna sahibinin tasarrufunu sınırlandırdığı için cezası vermemiştir. Onlara göre tasarruf hakkı olmayan ve tasarruf edilemeyen bir mal düşünülemez. Bu yaklaşımı Serahsî şu şekilde özetlemektedir:

"Vakfedilmeden mülk olan bir mal, vakfedildikten sonra da mülk olarak kalır. Sâhipsiz mülk olmayacağından, vakfedilen bir malın da sâhibinin olması zaruridir. Bundan dolayı vakfedilen mal eski sâhibinin mülkünde kalır. Varisleri de mülkünde muhalefet edebilir. Mallar tabii halinde mülk olarak yaratılmışlardır, insanoğlu da mâlik olarak yaratılmıştır..." (Serahsî, 1985: XII, s. 30; Ebû Zehrâ, 1981: 287; Ebu Zehra, ty: 91)

İkinci kuşak Hanefîlerin vakıf konusuna yaklaşımında, imam Ebû Hanîfe'nin çizgisinden bir ayrılma olduğu görülür. Ebû Yusuf, Harun er-Reşîd ile hacca gittiğinde, Medine'de bulunduğu sırada halifenin huzurunda İmam Malik ile vakf konusunda bazı tartışmalar yapmıştı. Ebû Yusuf, habsin batıl olduğunu iddia ediyor ve Kadî Şüreyh'in Hz. Muhammed'in habslerin serbest bırakılması ile geldiği sözünü naklediyordu. Kadî Şüreyh'in habs denilen şeyi sevmediği, tescil etmekten kaçındığı hatta vakıf kurmak isteyenleri eleştirdiği bilinmektedir. Kaynaklarda bunun sebebi olarak, habsin miras hukukunu bir nevi ortadan kaldıran bir düzenleme olma ihtimali gösterilmektedir. Kadî Şüreyh hukuk tarihi açısından henüz hukukun tam olarak müessesleşmediği bir dönemde (tabii dönemi) yaşadığı gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü hukukun ilk şekillenişinin kabaca tedvîn çağına denk geldiği söylenebilir. İmam Malik de Ebû Yusuf'un iddialarına karşı "onlar (cahiliyyede) ilahları için Sâibe ve el-Buhayra'dan habs itlak ediyorlardı" sözünü delil getirerek maksad bakımından bunda herhangi bir sakınca görmüyordu (Hâmevî, 1997: III, 189). İkinci olarak Hz. Ömer'in Rasûlullah'tan vakf için izin istediğinde Rasûlullah'ın "aslını hapsed, gelirini sarf et" hadisini delil gösterdi. Zübeyr b. Avvam'ın vakfının da böyle olduğu karşılığını vermişti (Zehebî, 1982-1983: VIII, 113).

Bütün detaylarına sahip olmadığımız ancak ana hatlarını bilebildiğimiz yukarıdaki tartışmalardan anlaşılıyor ki Ebû Yusuf'un bu hacc seyahati esnasında bizzat Medine'de gördükleri ve Medine uleması ile tartışmaları neticesinde, vakf konusundaki görüşlerinde bazı değişimler meydana gelmiştir. Nitekim Hanefî hukukçu Serahsî bu değişimin sebebinin şöyle açıklamaktadır: "Ebû Yusuf'un vakf konusunda eski

görüşünden dönmesi, Harun er-Reşîd ile hacca gittiğinde, Medine’de bulunduğu esnada ashabın birçok vakfının bulunduğu bizzat şahit olmuştur. Bunun üzerine eski görüşlerinden dönmüştür” (Serahsî, 1985: XII, s. 28). Ancak bu rivayetlerde zimnî olarak Ebû Yusuf’un ikna edildiği anlaşılıyor. Bu durum gelişen olaylar ve gündelik hayatın zaruretleri karşısında, bir asır önce Kufe çevresindeki hukukçular ile Hanefîlerin vakf ve mülkiyet nazariyesinin uygulama alanının kalmadığına yorumlanabilir. Nitekim Şeybani de ömrünün son günlerini vakıf arşivinde geçirmesi ve vakıf konusunun *Kitabu’l-Asl*’da son bölümde yer alması Şeybani’nin ömrünün son günlerinde bu konu ile uğraştığını teyit etmektedir (Şeybani, XII, 66-118). Şeybani, bu kısımda vakfın mutlaka yazılı beyanı ve mütevelliyi şart koşması, artık vakf kurumunun yaygın bir toplumsal realiteye dönüşmesi karşısında Ebu Hanife’nin görüşlerinden vaz geçerek ve mülkiyet, miras ve tescil gibi bazı çekinceleri koruyarak vakfa cevaz verdikleri anlaşılıyor. Bu dönemde Mısır’da Hanefî kadıların mevcut vakıfların tescilini güncellemesi teşebbüsleri söz konusu geçiş sürecinin sancılı olmalıdır (Bedir: 2014, 152).

Bir sonraki Hanefî hukukçulardan Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî (ö. 321/933), kendinden önceki Hanefî kitaplarındaki rivayetlere dayanarak, Ebû Yusuf ve İmam Hasan eş-Şeybani’nin vakıf konusunda hocalarına muhâlefetle “bir kimsenin yaptığı vakıf, kendi mülkünden çıkararak, Allah’ın mülkü hükmünde olmak üzere Allah için habs demektir” şeklinde anlayarak, vakfa konu olan malın vâkıfın mülkünden çıktığını ve bağlayıcı olduğunu, rucû’ etmesinin mümkün olmadığını, vefatından sonra da mirasçılardan dönemeyeceğini aktarmaktadır. (Tahavî, 1370/1950: 137; Serahsî, 1985: XIII, 27). Bunların dayanakları ise Hz. Peygamberin “Aslını habs et, gelirini sarf et” hadisi ve Hz. Ömer’in arazisini vakfederken “tarla katiyyen satılmayacak, hibe edilmeyecek, mirasla intikal etmeyecek” şeklinde koyduğu kayıtlara dayanmaktadır (Buharî, “Vesâya”, 2613; Müslim, “Vakf”, 1632-1633; Hallâl, 1989: 202-203; Hassâf, 1904: 6-9). Bunlar habsı tamamen mülkiyetten çıkma olarak anlamıştır. Buna karşılık Ebû Hanife, habsın Allah adına olmasının, sembolik ve gerçek bir mülkiyet olmadığını, sahibinin mülkiyetinden çıkan bir arazinin sahihsiz kalacağını, bir malın sahihsiz olmasının ise imkansız olduğunu, dolayısı ile arazinin vâkıfın kendi mülkiyetinde kalmasının daha doğru olduğunu savunur (Serahsî, 1985: XII, 30; Ebû Zehrâ, 1981: 287; Ebu Zehra, ty: 91).

Tartışmanın böyle bir mecrada cereyân etmesinin sebebi İslam fıkında vakfedilen bir malın tasarrufunun akide olduğunu tanımlamak için mutlak mülkiyet ile “mülkiyetsiz mal” arasında mütevellinin konumunun hukuken tanımlanması gerekirdi. Vakfedilen malın sahibinin kim olduğu tartışması da zaten İslam toplumunda heniz *hükmi şahsiyet* mefhumunun henüz gelişmemiş olmasıyla alakalıydı. Çünkü fıkıh ekolleri arasında tartışmaya esas teşkil eden, vakfedilen bir malın mülkiyetinin kimin elinde ve kim tarafından tasarruf edileceği problemine, vakfedilen malın sahibinin Allah olduğunun ileri sürülmesi bir anlamda hükmi şahsiyetin hukuki olarak henüz yeterince tanımlanamadığını gösterir. Şeybani’nin mütevellî konusundaki ısrarı bu boşluğu doldurmaya matuf olmalıdır. İslam hukukunda ve literatüründe *Allah hakkı* umumiyetle amme yararını ilgilendiren haklar demektir (Akgündüz, 1983: 49). Abbasilerde de hukûkullah kavramı, amme menfaati için kullanılmış ve siyâsî otoritenin yetkisinde yönlendirilmiştir (Hoexter, 1995: 136). Ancak bu yetki daha çok mülkiyet tasarrufu noktasından değil, murakabe ile sınırlı kalmıştır. Vakıf arazilerinin mülkiyetinde *hukûkullah* kavramının bulunması, aynı zamanda sahibinin mülkiyetinden çıkan araziye sahihsiz bırakmamak için bu hakkı Allah’a devrediyordu. Abbasiler’de hukûkullahın siyâsî otoritenin yetkisinde yönlendirilmesi, sonuçta siyâsî otoritelere vakıflara mudahale hakkı veriyordu. Bundan dolayı vakfedilen mal sahibinin mülkünden çıkmışsa, o zaman siyâsî otoritenin boşalan mülkiyet yetkisini kullanması gerekiyordu (Hoexter, 1995: 135-136, 154). Muaviye ile Ebu Zerr’in

tartışmasına da yansıdığı gibi önceleri siyasî otoriteler bu hakka dayanarak amme mallara müdahalelere karşı koymak için hukûkullah kavramını devletten daha kesin çizgilerle ayrılarak dokunulmaz ve tasarruf edilmez bir mülkiyete dönüştürdüler ki bu mülkiyet şekli artık *vakf* olarak tanımlanmıştır.

İlk dönem İslam tarihinde vakf müessesesinin gelişimi ve mülkiyeti etrafındaki tartışmalar, kendini üç ayrı zamanda, üç farklı kavramla dışa vurmuştur: *Sadaka, Habs ve Vakf*. Hz. Peygamber döneminde sadaka-i câriye makamında umumî hayır işlerine hasredilen tahsisler genellikle *s-d-k* kökünden türetilerek *sadaka* olarak adlandırılmıştır. Tarihî gelişimi işaret etmesi bakımından vakf kurumunun bu aşamasına, kullanılan lafzı dikkate alarak, *Sadaka Aşaması* denilebilir. Bunun daha sonraki vakf şekilleriyle, saf bir tasadduk olarak düşünülmüş olması yönüyle özde farkı olmamakla birlikte (Şafiî, 1973: IV, s. 51-52), malın mülkiyeti ile ilgili bir farklılıktan dolayı en azından Abbasi devri tartışmalarına bağlı olarak bir farklılıktan bahsedilebilir. Sahabe döneminde yaygın olarak sadaka kavramı kullanılmakta iken, zamanla Hicazlılar habs kavramını kullanmışlardır. Hicaz'da gelişen Malikîlerin kullandığı *habs* kavramına karşılık, Irak'ta gelişen Hanefîler ise *vakf* kavramını kullanmışlardır. Bu durum ilk dönemlerdeki *habs* ve *vakf* kavramlarının birbirinden farklı iki ayrı uygulama ve iki farklı anlayışı yansıtır. Her iki kavram da doğrudan vakıf mallarının mülkiyeti ve tasarruf haklarına bağlı olarak gelişmiş ve her ikisinde de mülkiyete kapalıdır. Buradaki temel sorun vakfedilen bir malın mülkiyetinin hapsedilmesi ile mülkiyetin durdurulması arasındaki fark, bu iki kavramla dile getirilmiştir. Bu bakımdan *sadaka, habs* ve *vakf* kavramları hem bölgesel anlayış farklılıklarını hem de dönemsel olarak semantik gelişimi içinde barındırır. Vakf özünde sadaka iken, habs özünde mülkiyetin bir ailede devamını sağlayan uygulamayı ifade eder. Habs kavramı esasında bu tür vakıfları işaret eden bir muhteva kazanmıştı. Habs uygulaması, Emevi müsaderelerine ve İslam miras hukukuna karşı bir hile olarak görülmüştür. Miras hukukuyla çeliştiğinden de Iraklı hukukçuların tepkisini çekmiştir. Hanefîlerin ve Kufe hukukçularının karşı çıkışlarında, en temelde hem bu aile vakıflarının durumu hem cahiliye dönemi uygulamalarına benzemesi hem de miras hukukunu ihlal ve mülkiyet anlayışı etkili olmuşa benziyor. Nitekim Kufe kadısı Kadı Şureyh bu muhalefetini "Allah'ın miras hisselerini belirlemesinden sonra habs yoktur" sözüyle sloganlaştırmıştır. Bu söz habs uygulamasına hem miras hukuku hem de cahiliye uygulamasına benzediği, her iki durumda da pratikte bir mülkiyet sorunu olduğunu ifade eder. Yukarıda da gösterdiğimiz üzere Hicaz ve Mısır'da Malikîlerin verdiği ruhsata bağlı olarak aile vakıfları çok yaygınlaşmıştı. Emevi ve Abbasi döneminde Mısır kadılarının uygulamalarına bağlı olarak gelişen tartışma ve idarî krizler, bu iki anlayışın uygulamada karşı karşıya gelişinden kaynaklanmaktadır. Bu ikisi arasındaki farkı görmek için hem Ebû Hanife'nin hem de Medine'de İmam Malik'in öğrenciliğini yapmış olan Iraklı Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Medinelilere bir reddiye olarak yazdığı *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne* adlı kitabının 'habs' bölümüne bakılabilir. Şeybânî bu eserinde gerek konu başlığı seçiminde gerekse içerikte Malikîlerin 'habs' kavramını tercih etmiş ve temel olarak Ebû Hanife'nin perspektifinden Malikîlerin 'habs' olarak tanımladıkları kuruma yönelik eleştirilerini sıralamıştır. Ancak Şeybânî, bir diğer eseri olan *Kitâbu'l-Asl*'de vakfı savunmakta ve Ebû Hanife'yi eleştirmektedir. Bunun için Şeybânî'nin kendisi, Hicaz Malikî okulunun anlayışı ile Peygamber dönemi sadaka anlayışını, kendi dönemi zaruretlerini de dikkate alarak bir senteze ulaşmıştır. Vakıf kavramı bu sentezin neticesidir (Bedir, 2014: 146-147).

Serahsî, Şeybânî'nin vakıf konusunda yaşadığı değişimi canlı bir şekilde tasvir eder. Şeybânî, açıkça kendi devrinde yaygınlaşan vakıf uygulamaları karşısında artık vakfa karşı çıkmanın bir anlamının olmayacağını, hocası Ebu Hanife'yi tutarsızlıkla suçlayarak ve bu görüşlerde devam etenin insanları sıkıntıya sokmak anlamına geldiğini, vakfın bir hayır kurumu olduğunu vâzetmesi dikkat çekicidir (Bedir: 2014, 149). Se-

rahsî, İmam Muhammed'in hocası Ebu Hanife'ye yönelik bu sözlerini yakışsız bulur ve İmam Mâlik'in deyimi ile "delil getirme ve iddiasını ispat konusunda çok zeki olan Ebû Hanife hayatta olsaydı, Şeybânî'ye gerekli cevapları verirdi" demektedir. Vakıf konusunda İmam Muhammed'in kafasının karışık olduğunu, *el-Asl*'daki vakıf konusundaki meseleleri bitiremediğini, bu yüzden ömrünün sonunda vakıf belgelerinin saklandığı "arşiv odasından" çıkmaz olduğunu da haber vermektedir. Hassâf ve Hilalü'r-Reyy gibi öğrencileri de vakıf meselelerini hükme bağlamak için çok zahmet çektikleri tesbitini yapar. Serahsî'nin bu ifadelerinden Hanefî çevrelerde daha sonraki dönemde de vakf konusunda Ebû Hanife'nin görüşlerine hala bağlı kalındığını ve vakıf konusunda uygulamanın teoriden önce gittiğini, realite karşısında Hanefîlerin meşru çerçeve oluşturmaya çalıştıkları anlaşılıyor. Ancak gerek İmam Muhammed'in *el-Hucce* ile *el-Asl* arasındaki değişiminde de görüldüğü gibi başlangıçtaki kafa karışıklığı, gerekse Ebu Yusuf'un Hicaz'da ikna edilmesi ve daha sonra bunların öğrencilerinin hâlâ vakıf konusunu tartışıyor olması, hicrî ikinci asrın sonlarına kadar vakıf konusunda birçok belirsizliğin devam ettiğini gösterir. İmam Muhammed'in ömrünün sonunda "vakıf arşivinden çıkmazdı" haberi bu alanda yaygın bir uygulamanın, vakıflar için vakıfnâme türü belge tanzim edildiğinin ve bunların da devlet tarafından özel bir arşivleme sistemi ile korunduğunu haber verir. Bu durum, sandığımızdan çok daha erken devirlerde vakfın yaygınlaştığı ve daha sonraki nihai kurumsal şeklini daha Hicrî II. asırda aldığını göstermektedir (Serahsî, 1985, XII, s. 29,44; (Türkçe trc. 2016: XII, s. 47, 76). Burada Şeybânî, vakıf konusunu ele aldığı bölüme *Kitabu's-Sadakatu'l-Mevkufe* adını vermiştir. Böyle yaparak İslam'ın sadaka anlayışının özel bir şekli olarak ortaya koymakta, vakfı Kur'an ve sünnet kapsamına dahil etmeye çalışmakta, vakfın önemli ve meşru bir kurum olduğunu iddia etmekte, vakfın meşruyetine karşı çıkan Ebû Hanife'nin bu husustaki görüşünde hata ettiğini ihsas ettirmektedir (Bedir, 2014: 144).

Tekrar Malikî çevrelere yönelik eleştirilere dönecek olursak, Şeybânî'nin Malikî çevrelere yönelik eleştirilerinin temelde habs kavramı etrafında şekillenmiş olduğu vurgulanmalıdır. Malikîlerin habs dedikleri şey aslında Medine'deki belirli ailelerin ellerindeki satılmayan mallardır. Şeybânî sadece aile içinde mülkiyetin dolaşımı şeklinde devam eden bu uygulamanın meşru olamayacağını belirtmektedir. Aslında Şeybânî, İmam Malik'in ve Hicazlıların şahsında "ehlî" ya da "zürrî" vakıflar olarak bilinen aile vakıflarını eleştirmektedir. Ayrıca vakfın rücu' etme hakkı, vâkıfın ölümünden sonra miras hakkı gibi mülkiyet ile ilgili konular bu bölümün öne çıkan bir diğer problemleridir. Burada vakıf malını devletin müsadere ve müdahalelerine karşı koruyucu bir kalkan olarak tasarlamaktadır. Ancak miras konusu tam çözüme kavuşturulamamış bir problem olarak ortada durmaktadır. Konunun tartışıldığı dönemlerde özellikle aile vakıflarının yaygınlığı, bu kurumun salt sadaka maksadıyla değil, devrin sosyal, siyasî ve idarî şartlarının baskısıyla vakfın gelişiminde etkili olduğunu göstermektedir. Bunu çözmek için ise *hayrî vakıf* ve *zürrî vakıf* kavramlarını geliştirerek birbirinden ayırmaktadır (Bedir, 2014: 9).

Tartışmaların gelişim serüvenini takip ettiğimizde ikinci nesil Hanefî hukukçuların vakfın kabulü yönündeki değişime Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'den sonra daha da açık hale gelmiştir. Özellikle Abbasilerin ikinci döneminde (860-945) vakıf konusundaki tatbikat, Ebû Hanife'nin görüşlerinin aksine önceki gelenekler ve diğer görüşler doğrultusunda yaygın bir kullanım alanı bularak gelişmiştir. Hassâf'ın Hanefî ekolüne mensûp olmasına rağmen, "eğer Ebû Hanife yaşasaydı, görüşlerini değiştirirdi" sözleri habs konusunda üçüncü hicrî asırdan itibaren genel bir kabulün oluştuğunu gösterir (Serahsî, 1985: XII, 28-29). Fıkıh mezhepleri arasındaki teori düzeyinde devam eden bu tartışmalara paralel olarak vakıf alanında Abbasi idaresindeki uygulamalara da yansdığı ve bazı karışıklıklara yol açtığı görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi yaygın bir vakıf uygulaması bulunan Mısır'a atanan Hanefî veya Kûfe ekolüne

mensup kadıların, *habs*ları ilga etmeye ya da yeniden tanzim etmeye yönelik uygulamaları bu dönemde ciddi şikâyet konusu olmuştur. Mısır kadıları ve valileri hakkında mustakil bir eser yazmış olan Ebu 'Umer Muhammed b. Yusuf el Kindî (ö. 350/983) *Kitâbu'l-Vulât ve Kudât* adlı eserinde Abbasiler devrinde Mısır'da yaşanan uygulamalar hakkında detaylı bilgiler aktarmaktadır. Halife el-Mehdî zamanında (159/775-169/785), ilk olarak Kûfe fıkıh ekolüne mensup İsmail. b. Yesa' Mısır'a kadı olarak atanmıştı (Kindî, 1912: 371; İbn Abdu'l-Hâkem, 1996: 405-406). Hanefî mezhebine göre içtihatla bulunarak, *habs*ları iptal etmeye kalkışması üzerine, Mısır'ın ünlü imamı Leys b. Sa'd (94/712-175/791) gelerek; "Ben sana hasım olarak buraya geldim, çünkü sen, Rasûlullah'ın, Ebû Bekir'in, Ömer'in, Osman'ın, Ali'nin ve ondan sonrakilerin *habs* yaptıkları halde onu iptal etmeye kalkıyorsun" diyerek itiraz etti (İbn Hallikân, 1977: IV, 127-132; Bağdâdî, 1931, (kısa hayatı ve dönemi için) XIII, 3-4). Ayrıca oradan ayrılır ayrılmaz, halife el-Mehdî'ye yazdığı uzun şikâyet mektubunda; "Senin atadığın kadı, Rasûlullah'ın, aramızda uygulanmakta olan sünnetini neredeyse yok edecek. Biz *habs*ları ne dinar için ne dirhem için kullanırız sadece hayır amacıyla biliriz" diyordu. Ayrıca Mısır halkı, Kûfelilerin mezhebini henüz tanımadığından, bu durumdan oldukça rahatsız olmuşlardı. Bunun üzerine Halife el-Mehdî, bir yazı göndererek kadıyı görevinden azletti (167/783) (Kindî, 1912: 371-372; İbn Abdu'l-Hâkem, 1996: 406).

Benzer bir hadise de el-Me'mûn tarafından iki defa (İlk atanması (196/811-198/813) yılları arasında ikinci atama (199/814-204/819) yılları) Mısır kadılığına atanmış olan Lehîa' b. İsa el-Hadramî tarafından gerçekleştirilmiştir (Kindî, 1912: 417-420, 421 vd; İbn Abdu'l-Hâkem, 1996: 409, 410). Lehîa' kadılık yaptığı esnada Mısır'daki *habs*larda yaşanmakta olan suistimallerin önüne geçmek için bütün *habs*ların sahiplerinin ya ellerindeki belgeler ile veya *habs* halkının ikrarı ile yeniden tevsik ederek tespit edilmesine karar vermişti. Bizzat kendisi ikinci kadılık görevinden beri (199/814-204/819) bu faaliyetini tasarladığını itiraf etmektedir (Kindî, 1912: 424). Kadı'nın *habs*larla ilgili bu belgeleri uzun zaman "Furûzu Lehî'a" veya "Furûzu kâdî" olarak hatırlanmıştır. Belgelerin yenilenmesi ile bir anlamda *habs*ların kontrolü sağlanmış ve resmîleştirilmiştir (Kindî, 1912: 424).

Hanefî fakihlerin ve kadıların vakıf konusundaki görüşleri elbette Ebu Yusuf'un görüşünü değiştirmesi ile bütünüyle uygulamaya yansımada. Ebu Yusuf'un ölümünden yaklaşık elli yıl sonra bile "Kufe ekolüne mensup kadılar" yani Hanefî kadılar kendi görüşlerine göre uygulama yapmaya devam etmişlerdir. Mısır'daki vakıflar üzerinde devlet kontrolü sağlamak üzere yapılan girişimlere el-Mu'tasım tarafından 226/840 yılında yine Kûfe fıkıhçılarından Muhammed b. Ebî Leys el-Havârizmî'nin (ö.237/851) Mısır kadılığına atanması ile devam edildi. Mısır'daki "Mihne" uygulamaları konusundaki kararlılığı ile tanınan kadının (Kindî, 1912: 424), vakıf alanında da kendi fikhî görüşlerini dayatma teşebbüsünde bulunduğu görülmektedir. Mısır'a gelir gelmez ilk işi, halka bir ilanda bulunarak "ellerinde yetim ve gaip malları bulunan herkesin bu malları getirmesini istemek" olmuştur. Halk kadı gelmeden önce onun sertliğini duyduğundan, âdeta bu malları teslim için koşuşturmuşlardır. Bu teşebbüs, muhtemelen vakıf malları için bir ön girişimdi. Çünkü hemen akabinde, bütün vakıfları gözden geçirdi, birçoğunu tamamen iptal etti, kabul edilebilir durumda olanları, bizzat kendi yazısıyla yeniden düzenledi. Asıl amacıyla ilgili şöyle dediği rivayet edilir: "Mısır'daki bütün vakıflara el koymak istemiştım. Çünkü aile vakıflarının (*habs*), bu âileler tarafından yönetimi için atanan görevlilerden birçoğunun kâdî divanında herhangi bir kaydı bulunmamaktadır" (Kindî, 1912: 449-450). Bu ifadeler hem kadının asıl maksadını, hem de ait olduğu mezhebin konuya bakışını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Çünkü Hanefîler, özellikle Şeybani, vakfedilen malların tescilini ve mütevellî şartı koşuyordu (Şeybânî, 1985: III, s. 58; Bedir: 2014, 145-147). Bundan dolayı Mısır'daki Hanefî kadı tecil edileiş ve mütevellîsi olmayan evladiyelik vakıflara müdahale etmektedirler. Muhammed b. Ebi Leys'in yapamadığını daha sonra atanan Haris b. Miskin tamamlamıştır (Kindî, 1912: 459-466).

Buraya kadar sunduğumuz misallere dayanarak diyebiliriz ki, fıkıh ekolleri arasındaki görüş ayrılıkları, vakfın gelişimini doğrudan etkilemiştir. Mısırlı fakihlerin başta Leys b. Sa'd olmak üzere habs konusunu caiz görmeleri, İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren Mısır'da vakfın yaygınlaşabileceği meşrû bir zemin bulmuştur. Mısır'da vakıf uygulamalarının aksine İslam dünyasının diğer bölgeleri olan Şam, Irak ve Horasan gibi eyaletlerde vakıf örneklerine mevcut kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Bu durum aynı zamanda Abbasiler devrinde bölge ve anlayış farklılıklarına bağlı değişik uygulamaların varlığını ve siyasî sistemin de bu farklılıklara imkân tanıdığını gösterir. Bu durum aynı zamanda Bizans/Roma alanında eskiden gelen bu tür uygulamaların devam ettiğini de akla getirmektedir. Çünkü satılmayan mal kavramı; Romalıların aile içerisinde, ailenin veya ilgili herhangi bir kişinin ismini devam ettirmek amacıyla alım-satım gibi işlemlerden koruduğu bir mal biçimine atf yapar.

4-Abbasiler Tarafından Kurulan Vakıf Örnekleri

Abbasiler döneminde resmî vakıfların çoğunluğunun hacc yolları ve Haremeyn hizmetlerini karşılamak için yapıldığı bilinmektedir. İlk Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas Saffâh'ın, Irak hacc yolu üzerinde, devlet arazilerinden tahsisat yaparak, su temini ve yol güvenliğini sağlamak gayesiyle (Taberî,1964: VII, 465), uygun mesafelere menziller yaptırdığı biliniyor (Taberî, 1964: VII, 467). el-Mansûr zamanında (136/753-158/774), Emevilerden müsadere edilen Ehvâz'daki Feyz kanalı üzerinde bulunan Cubân arazilerinin gelirlerinin Medine halkına vakfedildiği rivayet edilir (Belâzurî, 1987: 513 (Trc. s. 533). el-Mehdî zamanında bu tür vakıflar Kâbe'nin restorasyon giderleri ve hacc yolu güvenliği için ayrılmıştı. el-Mehdî'nin Vâsıt civarında kazdırdığı "Sıla Nehri" etrafında ortaya çıkan ve ihya edilen arazilerin gelirleri ile Fırat nehri üzerinde mülkiyeti ihtilafı olan ve vaktiyle Emevilerden alınan araziler (Belâzurî, 1987: 512 (Trc. s. 532) Haremeyn halkına ve buradaki masrafları karşılamak üzere vakfedilmiştir (Belâzurî, 1987: 409). Bu örnekler tarihteki ilk Haremeyn vakıfları örnekleridir. Haremeyn hizmetlerine yapılan vakıflar konusunda, Harun er-Reşîd'in dindar kimliği ve hacca olan düşkünlüğü nedeniyle, daha parlak bir dönem yaşanmıştır. Bizzat halife Harun er-Reşîd ve eşi Ümmü Ca'fer, hacc yolu ve mekânlarına ait hayır yaptırmak ve su kazdırmakla meşhur olmuşlardır. Kuyu ve diğer masraflar için kendi çiftliklerinden yıllık geliri 30.000 dinar tutan araziler vakfetmişlerdir (Ya'kûbî, 1962: 24-26).

Haremeyn hizmetleri dışında yapılan vakıflara gelince, bunlardan ilk dikkat çeken Abbasi emirlerinden Muhammed b. Süleyman b. Ali tarafından kuruluşundan itibaren tatlı su konusunda ciddi problemler yaşayan Basra halkının su ihtiyaçlarını karşılamak için yapılmış olan su havuzlarına ait vakıftır. Basralılara yapılan böyle bir vakıf, o dönemin ihtiyaçları içinde düşünüldüğünde hayli anlamlı olmalıdır. Bunun için Muhammed b. Süleyman b. Ali kendisine ait bir kısım day'aların (çiftlikler) gelirini, su havuzlarının dolapları, develeri ve tamiri için sarf edilmek üzere vakf (*tasadduk*) etmişti (Belâzurî, 1987: 516 (Trc. s. 536).

Halife Mûsa el-Hâdî (785-786) de Kazvin şehri karşısında kurduğu *Mûsa şehri*'nin kuruluşu esnasında, Rustemâbad (Hamevi, 1997: III, 49) denilen yerden geniş bir arazi satın alarak gelirini, yeni kurulan şehrin ihtiyaçlarının karşılanması için vakfetmişti. Bununla da yetinmeyerek bu vakıf arazilerinin idaresi için azatlısı Ömer er-Rumi adlı bir köleyi görevlendirmiştir (Belâzurî, 1987: 451; (trc. s. 463). Daha sonra Harun er-Reşîd, Kazvin şehri ziyaretini sırasında, bazı gelir getiren (musteğallât) dükkânlar satın alarak, şehrin camisinin bakımı, su kanallarının onarımı, surların tamirine harcanmak üzere vakfetmiştir. Hatta ünlü coğrafyacı İbn Fakîh (292/904) yaklaşık bir asır sonra, bu vakıf gelirleri ile kendi zamanına kadar köprü, cami, çeşme gibi hizmetlerin görüldüğü ve yapımına devam edildiğini kaydeder (İbn Fakîh, 1996: 559).

Harun er-Reşîd'in hacc ve askerî seferlerin harcamalarının temini ve sürekliliğinin sağlanması için vakıflar tahsis ettiği bilinmektedir. Bu anlamda Abbasi-Bizans sınır bölgesinde (Suğur) birçok kervansaraylar, hastaneler yaptırmış, yıllık geliri 100.000 dinâr tutan çiftliklerinin gelirini, Suğur bölgesinde oturmakta olan fakirler için vakfetmişti (Ya'kûbî, 1962: 24-26). Bu vakıflar, öncelikle Diyâr-ı İslâm'ı korumak için sınır bölgesindeki gazileri ve savaşçıları teşvik ve onları destekleme amacını taşımaktadır. Halifelerin savaşanlara ve onların ailelerine yönelik destekleri bu tür vakıf tahsisleri ile sürüyordu. el-Me'mûn döneminde, Huneyn b. Abdülhamit Tusi adında (Taberî, 1964: VIII,549, 559, 566, 569-573), cömertliği ile tanınan bir komutan, yıllık geliri 100.000 dinar olan çiftliğini bu bölgeye göç etmiş Hz. Ali soyundan gelenler için (ehlu buyutât) vakfetmişti (Ya'kûbî, 1962: 30).

Abbasilerin ilk komutanlarından başta Ebû Müslim el-Horasanî olmak üzere, Bermekîler, Abdullah b. Tâhir, Hasan b. Sahl, Fazıl b. Rebi' gibi isimler ve halife hanımları bu ve benzeri gayelerle vakıf tahsisinde bulunmuşlardır (Samarrâî, 1990: III, 552). Bunlar arasındaki ilgi çekici bir örnek el-Mu'tasım'ın komutanlarından Afşin'in, kendi memleketi olan Ferğana ile Soğd arasındaki sınır bölgesindeki çok sayıda ribattan en tanınmış olan *Hudeysir* ribatının masrafları için bizzat kendi tarafından day'alarını (çiftlik) vakfederken karşımıza çıkmasıdır (İbn Havkal, 1938: 504-505).

Sadece Haremeyn ve suğurlar (sınır boyları) için kurulmuş olan bu tür vakıfların gelirleri III/IX. asrın sonlarında yıllık 80.000 dinara ulaşmıştı. Husamüddin Samarrâî'nin arazi gelirlerine dayanarak yaptığı hesaplara göre ikinci Abbasi devrinde yani Hicrî III./IX. Miladî asırda Sevâd ve Ehvaz'da (Aşağı Mezopotamya) yoğun olarak bulunan vakıf arazilerinin sadece Sevâd bölgesindeki genişliği %15 oranında idi. Vâsıt bölgesini de kattığımız zaman bu oran daha da artmaktadır (Samarrâî, 1982: 215-216; a. mlf, 1990: III, 553). İbn Hurdazbih'in Sevâd bölgesindeki vakıflar ve gelirlerine ilişkin aktardığı bir anekdot, yukarıdaki görüşlerimizi takviye eder niteliktedir. Sibeyn vakıfları birçok zirâî bölgenin (tesasic) tek bir day'a/çiftlik yapılarak toplanmasından ibarettir: "Buranın öşür geliri buğdaydan 500 kurr, arpadan 5500 kurr ve 50.000 gümüş varaktı..." (İbn Hurdazbih, 1889: 11). Devletin bütçe icmal listelerinde vakıf arazilerinin gelirinin toplam bütçe içindeki miktarı %10'na ulaşmaktadır. Bu durum sistem içinde vakıf arazilerinin gelirinin büyüklüğünü ve devletin bu konuya verdiği önemi göstermektedir. Sevâd'daki vakıf arazilerinin bu denli genişlemiş olması, hicrî üçüncü asrın sonlarında (310/913) vezir Ali b. İsa tarafından *Dîvân-ı Birr*'in kuruluşunda Bağdat işletmelerinin (mustegillatlarının) 13.000 dinar, Sevâd'daki mirascısı kalmadığından devletin eline geçen diyâ'larının 80.000 dirhem gelirinin bu divanın altında toplanmasıyla ortaya çıkan bir durumdur. Çünkü bu vakıflar, temelde Haremeyn'in ve müslümanların yaşadıkları yerlerin hâmesi sıfatıyla halifenin resmi (irsâdî) vakıflarıydı. Hassa çiftlikleri de (diyâ'lar) bunlara dâhil edilince, bunların idaresi için hususi bir divanın kurulması zaruri hâle gelmiştir (Sâbî, 1958: 310-311; Kurtubî, 1967: 245). Bunların kontrolü, tescili ve idaresi için h. 301/913 yılında *Dîvân-ı Birr ve'l-Ahbas* adı altında müstakil bir divan kurulmuştu (Sâbî, 1958: 310-311; ayrıca Samarrâî, 1982: 297).

Abbasi ailesi tarafından yapılan vakıfların mülkiyet durumunu görmek için şu anekdot önemlidir. Halife el-Mu'tasım, Bizans hükümdarı Teofil Mihâil'in Malatya'ya saldırması üzerine, ona karşı sefere çıkmadan önce, Bağdad kâdılarının da hazır bulunduğu, önde gelen devlet adamları, komutanlar ve eşraftan 328 kişiden oluşan bir topluluğun huzurunda ve onların şahitliğinde, sahip olduğu bütün diyâları, üçte biri çocuklarına, üçte biri kölelerine (mevâlî), geri kalan üçte birini de Allah için vakfettiğini açıklamıştı (Taberî, 1964: IX, 56,161-163). el-Mu'tasım tarafından vakfedilen bu arazilerinden Yemâme'deki bir çiftlik, daha sonra el-Mütevekkil tarafından bir şaire iktâ' edilmek istenir. Fakat harâc kâtibleri bu arazinin el-Mu'tasım tarafından vakfedildiğini halifeye hatırlatarak, iktâ' edilmesinin imkânsız olduğunu bildir-

mişlerdi. Bunun üzerine yıllık sembolik bir miktarla 50 yıllığına götürü usulüyle (kabâle) verilmişti. Bu olay, vakıf arazilerinin mülkiyeti üzerinde devlet başkanının dahi herhangi bir tasarruf yetkisinin olmadığını ve bu anlayışın bürokraside de yerleşmiş olduğunu gösterir ((Taberî, 1964: IX, 161-163).

5-Fey-Vakf İlişkisi

Vakf kavramı ile *fev'* kavramlarının semantik gelişimleri dikkatlice incelendiğinde aralarında yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. Vakf kavramı ilk olarak hicrî ikinci asrın ortalarında, *habs* kavramının yanın-da, onun müteradifi olarak kullanılmaya başlanmıştır (Arîn, 1914: 289). Vakf kavramının en eski tarihli kullanımları, hicrî ikinci asrın ikinci yarısında yaşamış olan İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Yahyâ b. Adem (ö. 202/817) ve İmam Şâfi'ye (ö.204/819) aittir. Fakat onlar da vakıf kelimesini de *fev'* anlamına ve onun yerine kullanmışlardır. Bu kullanıma erken dönemden en güzel örnek, Yahyâ b. Âdem'in şu sözlerinde gizlidir; "Toprakta hums yoktur, çünkü o fevdur, ganîmet değildir. Ganîmet olan bir şey vakfedilemez. Araziyi devlet başkanı dilerse vakfeder, dilerse *fev'* taksîm ettiği gibi taksîm eder..." (Kureşî, 1979:19; Şâfiî, 1973: IV, s. 53-55). Görünüşte iki kavramın muhtevası arasında bir fark yok gibi görünse de belli bir tartışmanın ve şartların sonucu olarak ortaya çıktığı dikkate alınırsa, aynı muhtevaya sahip olmadıkları anlaşılır (Arîn, 1914: 289-290).

Klasik İslamî literatürde *fev'* ile vakf arasında daima bir paralellik kurulmuş, sık sık da bir birinin yerinde kullanılmıştır. Hatta vakf kurumunun *fev'in* içinde geliştirildiği yönünde de bir yaklaşım vardır (Sivâsî, t.y: I-VII, s. 206). Çünkü *fev'* en genel manası ile ümmetin ortak olduğu ve onun ihtiyaçlarına tahsis edilen şeyler demektir. Dolayısıyla *fev* mallarından karşılanan ihtiyaçlar, devlet hazinesinin iflas ettiği dönemde artık karşılanamaz hale geldiğinden, onun bıraktığı boşluğu vakıflar doldurmuştur (Cahen, 1990: 128). Bundan dolayı hicrî üçüncü asırdan itibaren telif edilen eserlerde *fev'* ve vakıf birbirinin yerine kullanılmaktadır. Eserini bu dönemde yazan ve Ahmet b. Hanbel'e gelerek babalarının Sevâd'da bıraktığı arazileri paylaşmadıklarını söyleyen bir gence Ahmet b. Hanbel, o arazinin aslının *fev'* olduğunu, vakfederek aslına döneceğini söyleyerek vakfetmesini tavsiye etmiştir (Hallâl, 1989: I, 443-444). Bir başka misalde Kudâme b. Ca'fer, "Hz. Peygamber Hayber'i *fev'* kabul etmedi. Burayı taksim etmez, mevkuף kabul ederdi... Ömer ise *fev'i* mevkuף kabul ederek ellerinde bıraktı" derken iki kavram arasındaki akrabalığı gözler önüne serer (Kudâme b. Ca'fer, 1981: 206; Yahyâ b. Âdem: 19). Bu kullanım özellikle Mâverdî'de çok daha belirgin bir hal almış durumdadır. Kuşkusuz siyasî literatürde kullanımının azalmasına rağmen Mâverdî'nin ısrarla *fev'* ve vakf kavramlarını bir birinin yerine kullanması, *fev'in* devletin yerini artık vakfın almaya başlaması ile izah edebiliriz (Mâverdî, 1985:161 vd.,174-175; Türkçesi: 1994: 261-262).

Abbasiler döneminde Mısır dışında görülen vakıflar daha çok halife ve onun yakın çevresindeki üst yönetici sınıftan insanlar tarafından, devletin yapacağı hizmetlerin karşılanacağı alanlarda yapılmış olan *yarı resmi vakıf (irsâd)* niteliği taşıyan vakıflardır (Dûrî, 1986: 49). Bu tür vakıflar, hemen her halife ve yakınları tarafından yapılmış ve bu vakıflara *irsâd* adı verilmiştir. *İrsâd*ın kelime manası; gözetmek ve hazırlamak demektir. İstîlâhî olarak; devlete ait bir mülkün mülkiyeti devlette kalmak kaydı ile, menfaatinin devlet başkanı tarafından hazineye harcama yapılması gereken bir yere tahsis edilmesidir (Akgündüz, 2013: 524). Köy, mezra, cami ve medrese gibi yerlerin masraflarının da bu tahsislerden karşılandığından onlara da *irsâd* denir (Hammâd, 1996: 172). İbn Receb "'amme arazisini *fev'e* dâhil görenler, onun müslümânlara irsâdını da vacip görür" ifadesi kelimenin vakfla alakasını gösterir (İbn Receb, 1979: I, 32). Bir başka örnekte "Halid b. Velid'in kalkanını irsâd etmesi onu Allah yolunda hapsetmesi demektir" denilmektedir (Askalânî, 1379: XI, 271). Bu tür vakıflar diğer vakıf hükümlerine ve kaidelerine bağlı değildir. Normal vakıflarda mülkiyeti sahiplerinin taht-ı mülkünde olması gerekirken, irsâdî vakıflarda arazilerin

aslı ümmetin *fe'yî* olduğundan, devlet başkanının bu arazide mâlikiyeti nâbîlikle sınırlıdır. Dolayısıyla onun kendi mülkiyetinde olmayan bir şeyi mülkiyeti ile birlikte vakfetme hakkı yoktur (Ebû Zehrâ, ty: 108; Ayrıca bkz. Akgündüz, 2013: 526-532).

Vakıf yapılacak olan arazi, her şeyden önce sahibinin tam mülkiyetinde bulunmalıdır. Vakfedilecek arazilerin bu mülkiyet sorunları ve vergi durumu uzun uzun fakîhlerce açıklanmaya çalışılmıştır. Bütün bunların temelinde gözetilen husus, bu arazinin tasarruf yetkisi bulunan bir mülk olup olmadığıdır. Buradan hareketle daha önce bahsedilen harâcî arazilerin (araziyi havz) vakfı yapılamaz, çünkü bu arazilerin gerçek mâlikî ümmettir, sahipleri ise kiracı statüsündedirler (Hassâf, 1904: 34-35). Bu arazilerden savâfî niteliğinde olanlar ve devlet çiftlikleri (Diyâu's-Sultâniyeler), devlet başkanı tarafından âmmeye faydalı olacak şekilde vakfedilebilir. Bunlar, daha önce bahsettiğimiz gibi *irsadî vakıflar* veya *resmî vakıflardır* (Şafak, 1977: 265; Ebû Zehrâ, ty: 108-109). Genellikle hukukçuların "*vakf-ı gayr-ı lazîm*" olarak tabir ettikleri, mülkiyeti fertlere âit olmayan topraklardan yapılmış vakıflar olup, rekabesi devletin/ümmetin olduğundan, istenildiği zaman vakıftan çıkarılabilir. Bunlara *arazi-i irsâd ve arazi-i mevkûfe-i gayr-ı sahiha* da denir (Halis Eşref, 1315/1897: 266; Bilmen, 1970: 5-9). Harâc-ı mülk, öşür arazisi, ihyâ ve iktâ'î temlik ile sahip olunan araziler, sahiplerinin özel mülkü olduğundan vakfı caizdir. Harâc-ı mülk arazilerinden, harâc alınır, aslı vakfedilebilir (Hassâf, 1904: 34). Bunlar *vakf-ı lazîm* veya "*arazi-i mevkûfe-i sahiha*" olarak adlandırılırlar (Eşref, 1315/1897: 102-104; Bilmen, 1970: 5-9; Şafak, 1977: 265-266).

Abbasiler döneminde (860-944) görülen diğer bir gelişme ise vakıf konusunda ve vakıf adıyla ilk müstakil eserlerin yazılmaya başlandığının görülmesidir. Vakıf konusunda yazılan ve günümüze gelen en eski metinler Ebû Hanife'nin talebesi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (ö. 189/805) aittir. Onun *el-Hucce ala ehl-i Medine* (1969, III, 59-60) ve *Kitabu'l-Asl* adlı eserinin son bölümü vakfa tahsis edilmiştir (XII, 66-118). Müellif burada altı adet muhtelif vakf örneği vermektedir ki bu belgeler günümüze ulaşan en eski vakıf örnekleridir (XII, 78-85). Bu belgeler ile daha sonraki asırlardaki vakıf belgeleri arasındaki benzerlik ise şaşırtıcıdır. "*Kitabu sadakatu'l-mevkufe*" adını verdiği ikinci kısımda ise vakıf konusunda yaşanan hukukî konuları ele almaktadır (XII, 96-116). Buradaki belgeler ve tartışmalar dikkate alındığında vakf kurumunun geldiği düzeyi de gösterir. Buna rağmen tartışmaların devam etmesi, uygulamada hukukî tanım ve çerçevede hala bazı problemlerin olduğunu gösterir. Ömrünün son döneminde vakf arşiv odasından çıkmadığı söylenen Şeybânî'nin kitabının son bölümünün vakfa ayrılması, bu bilgiyle örtüşmektedir.

Şeybânî'den sonra Irak hukuk okulu çevresinde kaleme alınmış iki monografinin adı kaynaklarda geçmektedir. İlki Ebu Hanife'nin öğrencisi Hasan b. Ziyad Lulû'nin (ö. 204/819) *Kitâbu'l-vakf* adlı eseridir. Diğeri ise Ebu Hanife'nin öğrencisi İmam Züfer'in talebesi Muhammed b. Abdullah el-Basri'ye (ö. 215/830) ait *Kitâbu'l-vakf* adlı eserdir. Bunların yanında aynı dönemde yazılmış *Nevadir* adlı risalelerde dağınık halde konu ele alınmıştır. Ama bütün bunlar vakfın tatbikatının daha önce ve hızlı geliştiğini, bu eserlerin de mevcut vakıyı tanımlamak için yazıldığına akla getirmektedir (Bedir: 2014, 165-66).

Vakıf konusunda bundan sonraki süreçte yazılan eserler Şeybânî'nin talebeleri tarafından başta İmam Şâfiî olak üzere kaleme alınmıştır. Şâfiî, *el-Ümm* adlı eserinde genel metoduna uygun olarak kavramın semantik gelişimini incelemiş, tartışmaları aktarıp, hatta hocası gibi bir de vakf belgesine yer vermiştir (Şâfiî, 1973; IV, 49-61). Hanefî fakîhi Ebû Bekir Ahmet b. Amr Şeybânî el-Hassâf'ın (261 /874) *Ahkâmu'l-Evkâf* ve Hilâl b. Yahyâ b. Müslim Hilâlû'r- Re'y (ö. 245/859)'in *el-Vukûf ve't-Teraccul* bu alanda yazılmış ilk müstakil eserlerdir. Ebû Bekir Ahmet b. Amr Şeybânî el-Hassâf, Halife Mühtedî'nin önde gelen adamlarından ve kendi zamanının en tanınmış Hanefî fakihlerindedir. Hilâlû'r-Re'y ise Ebû Yûsuf ve İmam Züfer'in talebesi olup, hayatını Basra'da geçirdiği için Basrî olarak künyelenir. İbn Nedîm, onun bu kitabından

bahsetmez (*el-Fihrist*, 1988: 258; Sezgin, 1987: I, 77-78). Hilâlu'r- Re'y'den kısa bir zaman sonra Ahmet b. Hanbel'in vakıfla ilgili görüşlerini derleyerek yazılan Muhammad b. Hârûn el-Hallâl'in (ö311 /923) *Kitabu'l-Vukûf* adlı eserini görmekteyiz (Hallâl, 1989). Bu mevzûlar daha önceki eserlerde *habs* veya *ah-bâs* başlığı altında ele alınmaktaydı (Sahnûn, 1324, XV; 99-110). Bu eserlerin Hicri III. asırda, aynı zaman dilimi içinde, aynı konuyu işler nitelikte set halinde ortaya çıkmaları, vakıf müessesesinin yaygınlaşmakta olduğunun en iyi göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu eserlerin ortaya çıkışını, toplumda yaygınlaşmakta olan sosyal bir olgunun hukuki çerçevesini oluşturmaya yönelik çabalar olarak yorumlayabiliriz.

Bu dönemde vakfın tarihi gelişimini etkileyecek iki yeni gelişmenin yaygınlaştığı dikkat çeker; birincisi, bu dönemde müsaderelelerin yoğun bir şekilde uygulanarak, devlet kademesinde vazife almış ya da siyasî kimliği bulunan herkesin mülkünü tehdit eder hale gelmesidir. Bu gelişme, özellikle hukukçu ve kâtipleri, müsaderelelere karşı özel mülkiyetleri korumak için vakf arazilerinin mülkiyetini sahibinin mülkiyetinden çıkararak, Allah adına dondurulmuş (vakf) mülkler şeklinde tanımlamaya itmiştir (Cahen, 1961: 35-36). Nitekim ilk vakf kitabının müellifi Hassâf'ın malları, halife Mühtedî'den sonra yağmalanmış ve müsadere edilmişti (İbn Nedîm, 1988: 259). Bu dönemde nüfuzları artan Hanbelîlerin, vakıf mülklerinin vakfedenin mülkiyetinden çıkacağı görüşünün de etkilerini hesaba katmalıyız (Hallal,1989: 247-251; Ebû Zehrâ, Ty: 91). Nitekim, Kahirbillah, el-Muktedir'in ve çocuklarının mallarını müsadere ettiğinde, bu malların satışı için görevlendirilen şahıslara, devlet ve hassa çiftliklerinden vakfedilmiş olmasından dolayı satışına izin verilmemiştir (İbn Miskeveyh, 1920-21: 245, 252). İkincisi, camiler, hastaneler, kervansaraylar gibi dini ve amme yararına çalışan kurumların giderleri, devletin normal bütçeye sahip olduğu zamanlarda hazineden karşılanmaktaydı. Devlet maliyesinin bozulması ve yetersiz kalması karşısında, hayırsever insanların tasaddukları ile bu giderler karşılanmıştır. Hicrî II. asrın ortalarından itibaren Irak ve diğer bölgelerde sivil şahıslar tarafından yapılan vakıf örneklerinde görülen artış bunu gösterir. Mesela; Basra'nın önde gelen şeyhlerinden Ahmet b. İta Huceymiyye (ö.230/844) yıllarında, kendi mahallesindeki sûfiler için bir ev vakfetmişti. Bu ev, Basra'daki sûfiler için vakfedilen ilk ev olarak bilinir (Zehebî, 1982-3: IX s. 408). Yine Basra'da Ebu'l- Hasan el-Eşari'nin dedesi (260/873-324/935) Emîr Bilâl b. Ebi Bürde tarafından vakfedilmiş köyler bulunuyordu (Bağdâdî 1931: XI, s. 373; Zehebî, 1982-3: IX, s. 89). Aynı şekilde, İsfahan'ın büyük tüccarlarından aynı zamanda Muhammed b. Ahmet el-Kâdî Ebû Ahmet (ö.282/895) bütün mallarını, bağ ve bahçelerini çocuklarına vakfetmişti (Bkz. Zehebî, 1982-3: XVI, s. 11). Böylece devlet merkezli vakıfların yerini sivil vakıflar almaya başlamıştır. Devletin kendi vakıfları bu dönemde yaşanan mali krizden dolayı devletin çiftlikleri ile birlikte bunların arasında vakfedilmiş olanları da satışa çıkarılmıştı (Sâbî, 1958: 311). İsmail b. Bülbül'ün vezirliği sırasında (265/879-277/890) "İbn Furat, hurma ağaçları ile ünlü Beytû'd-Demde bahçelerinde oturuyordu. Burasının aslı vakıf olmasına rağmen, daha sonra el konuldu ve satıldı. Mülkiyeti birinden diğerine geçti" denilmektedir (Sâbî, 1958: 232).

Bu dönemde de görülen vakıflar genellikle halifelerin ve yakınlarının kendi çiftliklerinden (diyâlarından), Haremeyn hizmetlerine veya diğer hizmetlere sunulmuş olan *irsad* (resmî) vakıflardır. Özellikle Mekte'de su sıkıntısı çekildiği için Cidde'den merkep ve develerle su getirilmesi veya tatlı su kuyuları satın alınarak, hareme gelen hacıların su ihtiyaçlarının karşılanması için *Divanı Bîrr*'den gerekli harcamalar yapılmaktaydı (Sâbî, 1958: 311). Bunlardan birisi, Kubbetu's-Sahra üzerinde yazılı mermer bir levha üzerindeki kitabede görülmektedir. Bu kitabede Müktefi Billah tarafından türbe denilen yerin, ebedî olarak Allah için, Müktefi Billah önünde, kendi isteğiyle habs edildiği yazılmaktadır (Vakıf belgeleri ile ilgili bk. Berchem: 1927, c. VIII, Bölüm II).

6-Abbasilerde Vakıfların İdaresi

Abbasiler vakf arazilerini daha önceden Emevilerde başladığı şekilde, vilayetlerdeki kadıları yetkili kılarak, tescil, teftiş ve kontrollerini kadıların uhdesine vermişlerdi. Mısır'da uygulamalarda açıkça görüldüğü gibi vakıflarla doğrudan kadılar ilgilenmektedir. Daha sonraları kadılar yetim mallarının ve sahipsiz malların da idaresi ve yönetimini üstlenerek, doğrudan mali sistemin bir parçası haline gelmişlerdir (Dominiq Sourdel, 1980: 186, 189). Ancak kadıların bütün bu alanlardan sorumlu hale gelmesi, daha geç dönemde şekillenmiş bir gelişmedir. Mâverdî'de vakıflar mezâlîm kadıları yetkisi altında gösterilirken, kadılık makamı daha kurumsal bir hâl almış görünüyör (Mâverdî, 1994: 97-105). Burada kadılar vakıfların doğrudan idaresi ile sorumlu değiller, aksine suiistimalleri önlemek, tahsis ediliş amaçlarına uygun olarak gelirlerinin sarfedilmesini gözetmek ve hukuki esaslara bağlı olarak işletilmesini sağlamakla, bir anlamda murakabe ve teftiş vazifesini üstlenmiş durumdadır. Vakıfların yönetimi ise kadılar tarafından atanan *eminler* vâsıtasıyla yapılmaktaydı. Arazinin kiralanması veya ortaklı olduğu durumlarda (müşâ') hisselerinin taksiminin yapılması eminler tarafından yürütülür, kadılar tarafından da kontrol edilirdi (Hassâf, 1904: 205; İmam Şâfiî Ty: IV, s. 60-61). Daha önce Mısır'daki kadıların vakıflar üzerindeki müdahaleleri, bu durumu yeterince açığa kavuşturmaktadır (Kindî, 1912: 424, 444, 449-450). Ayrıca kadılık makamında vakıflarla ilgili bir arşiv bulunur, çıkan ihtilaflar bu belgelere müracaat edilerek çözüldü. Mirasçı bırakmadan ölen kimselerin malları da kadılar tarafından teslim alınarak, daha sonra hazineye devredilir ve işletimi için eminler tayin edilirdi (Hassâf, 1904: 134, 190). Zaman zaman kullanılan *mevâhîz* kelimesi bu tür arazilerle ilgili görünmektedir. Mısır'daki bir örnekte görüldüğü gibi sınır ve yol boylarında bulunan *mevâhîz* arazileri için kurulu yol vakıflarının geliri, her yıl kâdının görevlendirdiği kişiler tarafından toplanır, onarın harcamalarına ve fakirlere dağıtıldığı anlatılmaktadır (Kindî, 1912: 419). Vakıf arazilerinin işletimine atanan kimselere (eminler), bu arazilerin daha verimli işletimi için, kadıların onayı ile ağaçlandırma, su kuyusu kazma, nehir açma, bina yapma, bunlar için işçiler kiralama, hatta, şehirlerin büyümesi ile iskân mahalli olabilecek yerlerde evler yaptırma, kiraya verme, ortaklıklar kurma vs. gibi vakfın yararına olabilecek ve gelir getirebilecek faydalı işler için bütün tasarruflarda bulunmalarına müsaade edilmiştir. Öyle ki, harap olmuş bir arazinin bir kısmını satarak diğerini ihyâ etmesine dahi izin verilmiştir (Hallâl, 1989: I, s. 175-6; Ayrıca Bkz. A. Dûrî, 1997: 12-13).

Abbasilerin ikinci devrinde *Dîvân-ı Bîrr ve's-Sadakât*'ın (iyilik/hayr dîvânı) (Sâbî, 1958: 310-311; H. Samarrâî 1982: 298) kurulmasından sonra (301/913), özellikle ve öncelikle irsâdî nitelikli vakıflar, her ne kadar kadıların elinde görünüyorsa da gerçekte bu divana devredildi (İbn Miskeveyh, 1920-1921: 295; Makrîzî, ty: II, s. 295). Çünkü bu divan aynı zamanda devlet ve sultân çiftliklerinden de sorumlu olduğundan, Haremeyn vakıflarını, sınır bölgelerinde kurulan vakıfların idaresini de yürütüyordu. Zâten daha önceki dönemde de sultân çiftlikleri ile vakıfların gelir-vergi konusunda birleştirildiği oluyordu (İbn Hurdazbih, 1889: 11). Bu dîvân Mekke'de tatlı su kuyuları açmış, Mekke-Cidde arasında su taşıması için bir kervan kurmuştu.

Son olarak günümüze ulaşan en eski vakıf belgeleri üzerinden Abbasiler devrinde vakfın uygulanış şekilleri hakkında daha kesin kanaatlere sahip olabiliriz. İslami dönemden günümüze ulaşan en eski vakıf belgeleri Irak hukuk ekolüne mensup "Fukaha-i ehl-i Kufe" olarak adlandırılan Ebû Hanîfe'nin talebeleri tarafından yazılmıştır. Özellikle Şeybani'nin aktardığı altı vakıf belgesi çok kıymetlidir. Bunlardan başka İmam Şâfiî'nin *Kitabu'l Ümm* (Şâfiî, ty-Beyrut: IV, 53-55) adlı eserinde verilen vakıf belgesi, Hassaf'ın eserinde aktardığı vakıf belgesi ve son zamanlarda keşfedilen taş bir levha üzerinde nakşedilmiş, Filistin'in Kafr Tabârâ ve Dayr veya Balad Kanna'daki (Hamevi, 1995: c. 4. s. 470) vakfedilen iki çiftliğin girişine

dikilen ve vakfiyenin özetinin yazılı olduğu belgelerdir. Bu taş yazıtların metni muhtemelen parşömen üzerine, bir kadı ve birkaç şahidin huzurunda yazılmış daha ayrıntılı orijinal yasal belgenin bir özettir. Kitabenin üzerinde bir tarih olmamasına rağmen, vakfın kurucusu Ebû Sâlih Hayr el-Hâdim'in h.252/866 (Abbâsî halifesi el-Mutazz billâh zamanında yaşadığı tespit edilebilmiştir. Ayrıca kitabede kullanılan yazı stili de bu blgedeki kitabeler ile uygunluk arz etmektedir. Bu nedenle, mevcut belge şimdiye kadar taş üzerine yazılmış en eski vakıf metnidir. Vakfın (el-mevkûf) amacı, yıllık olarak 65 atın (40 at ve 25 katır) tarafından taşınabilen yük gelirden oluşur (bk. Fotoğraf 1). Vakfın idaresinde müteveli ve çalışan köle (mevâlî) ve çiftlikte kullanılacak hayvanlardan müteşekkil iki müstakil çiftlikten meydana gelmektedir. Vakıf sahibi Hayr al-Hâdim tarafından sağlanan bu imkanlarla elde edilecek gelirler "Hayrî" vakıf olarak tahsis edilmiştir. Mevcut vakıf belgesinden vakıf uygulamaları ile ilgili bütün detayları: tanzim usulünü, şartlarını, yasaklarını, korunması ile ilgili tedbirleri, işletme şeklini, gelirlerinin tayini ve vakıfla ilgili kavramları (*taşaddaqa bi-hi wa waqqafahu wa habbasahu*) görebilmek mümkündür (Abdeljouad, 2021: 4-41). Bunlara ilave olarak Ramla bölgesinde ele geçen başka vakıf belgeleri bulunmaktadır. Ramla'da bulunan ve taş üzerine yazılmış vakıf kitabeleri 301/913-14 tarihli bir mermer tabletler üzerine nakşedilmiştir (Sharon:1997, 100-108). Bu vakfiye kitabeleri muhteva ve fiziki özellik bakımından birbirlerine çok benzemektedirler (bk. Fotoğraf 2, 3). Mesela Ramla tableti ile bu steldeki bağışçısı Ebu Salih Hayr el-Khadim adında biri ve Ramla tabletinin bağışçısı da Fâiq el-Khadim adında bir kişidir. Bağışçılar her durumda, onları hadımlar ve dolayısıyla yüksek rütbeli memurlar olarak tanımlayan el-Hadim unvanını içerir. Stelimizin bağışçısı, Abbasi Halifesi Mu'tazz b'illah'ın (866-869) mevlası veya müşterisi olarak tanımlanıyor. Ramla tabletinin bağışçısı, el-Mu'tazz'ın haleflerinden birinin el-Mu'tamid 'ala Allah'ın (870-892) halifesi olarak tanımlanıyor. Ayrıca her iki vakıf tableti üzerindeki hat benzerliği, her iki vakfiyenin de Abbasi devri yerleşik vakıf uygulam ve usullerine göre tanzim edildiğini gösterir. Bu misallerden hareketle hicri üçüncü asrın sonlarına doğru her ne kadar teorik düzeyde fıkhi tartışmalar kısmen devam etmişse de vakıf kurumunun ve uygulamasının artık klasik şeklini aldığını ortaya koymaktadır (Abdeljouad, 2021: 32-34).

Sonuç

Netice olarak vakfın Hz. Peygamber zamanındaki sadakalardan ilham alınarak geliştiği görülür. En erken örnekleri konusundaki bilgiler son derece sınırlıdır. Vakfın gelişiminde, İslam öncesi dönemden tevarüs eden uygulamalar, yerleşik alışkanlıklar, müsadere tehditleri ve sosyal zaruretler kadar İslam'ın teşvik ettiği sadaka ve "sadaka-i cariye" anlayışının etkisi olduğu da inkar edilemez. Nitekim başlangıçta *sadaka* kavramı kullanılmış, daha sonra mülkiyetini sınırladıkları için *habs* kullanılmış, amme menfeati ciheti olduğundan *fey'* kavramı içinde düşünülmüş, en sonunda *vakf* kavramı kullanılmıştır. Dolayısıyla vakfın gelişimini, bu kavram kümesinin semantik gelişiminden takip etmek mümkün olmuştur. Sahabe dönemine ait *habs* ve *sadaka* olarak adlandırılan örnekler ve rivayetler daha sonraki fikhî tartışmalar esnasında vakf olarak geliştirilmiştir. Ancak vakıf konusu çok erken bir devirde hem uygulama ve hem de teorik bakımdan İslam toplumunun gündemine girmiştir. Vakıf uygulamalarına ilişkin kaynaklara yansıyan ilk örnekler ve yayıldığı alan Bizans-Roma mirasının bakiyelerinin yer aldığı Mısır ve Şam bölgesidir. Buna karşın Irak ve Horasan bölgesinde daha geç yayılmıştır. Bu farklılaşmada eskiden gelen gelenekler kadar Mısır ve Şam bölgesinde daha fazla yayılan Malikîlerin ve Şâfiîlerin habse cevaz vermeleri; buna karşın Kufe'de merkezli Irak ve Horasanda etkili olan Hanefîlerinin uzun süre habse cevaz vermemeleri etkili olmuştur. Vakfın gelişiminde pratik, teoriden önde gitmiş, fıkıhçılar bir anlamda sosyal bir realite haline

gelen bu uygulamayı tanımlamak ve meşru sınırlar içine almaya çalışmışlardır. Her ne olursa olsun, bu kurum İslam'ın ruhuna uygun düştüğü ve genel prensiplerine karşı bir unsur barındırmadığı için İslam toplumlarında hızla gelişebilmiş ve yayılmıştır.

Abbassiler ile birlikte, vakıf hem devlet hem de daha geniş kitleler tarafından uygulanmaya başladığından, vakıf konusuyla ilgili ilk müstakil kitaplar ve kitap bölümleri hicrî ikinci asrın ortalarında yazılmaya başlanmıştır. Bu eserlere yansıyan tartışmalarda, vakfın daha bu dönemlerde, sonraki kurumsal halini almaya başladığı dikkat çeker. Özellikle Abbassiler döneminde müstakil bir vakıf arşivi ve vakıf divanının kurulmuş olması, vakıf kurumunun artık hicrî ikinci asırlarda büyük oranda nihai şeklini aldığını ve kurumsallaştığını gösterir.

Vakfın gelişimi aşamasında esas tartışma konusu, vakfedilen malın mülkiyeti, tasarruf hakkı, mülkiyet hakkının dondurulması, miras hukukunu ihlal edip etmediği gibi konular olmuştur. Bu minvalde özellikle Kufe Hanefilerinin itirazları daha çok mülkiyet-tasarruf konusunda yoğunlaşmış ve bu minvalde mülkiyet hakları konusunda son derece dikkat çekici fikirler geliştirmişlerdir. Bu konu mutlaka müstakil incelemelere konu olmalı ve modern ekonomi teorileri ile karşılaştırmalı olarak ele alınmalıdır. Çünkü Hanefilerin vakıf mallarının üzerindeki mülkiyet hakları ve hükmî şahsiyetin gerçekliği, mülkiyet nazariyesi ve mal üzerindeki tasarruf haklarının sınırlanması ve irsadî/irsî vakıfların durumuna dair ortaya koyduğu çekinceler, iktisat ve kalkınma teorilerinde, kapitalist ve liberal ekonomi teorilerinde hala güncelliği korumaktadır.

Kaynaklar

- Abdeljouad, Lotfi (2021). "The Earliest Known waqf inscription in stone WAQF of Abu Sâlih Hayr al-Hâdim". *International Journal Of Turkology*, nr. 15 Aralık / December 2021, pp. 4-41.
- Akgündüz, Ahmet (2013). *Osmanlı Hukûkunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul.
- Arin, Felix (1914). "Essai sur les Demembrements de la Propriete Fonciere en Droit Musulman". *Revue Du Monde Musulman*, (XXVI), Paris, 276-317.
- Ashtor, Eliyahu (1985). *et-Târîhu'l-İktisâdiyyî ve'l-İctimâ'îyyî li Şarki'l-Evsât fi'Usûri'l-Vusta*, trc: Abdu'l-Hâdi 'Able-Ahmed Gassan Sabânû, Dimaşk.
- Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebû Bekr Hatîb (1931). *Târîhu Bağdâd*, I-XIV. Beyrût.
- Bedir, Murtaza (2014). *Buhara Hukuk Okulu*. 2. baskı, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi. İstanbul.
- _____ "Vakıf Doktrini: Doğuşu ve Gelişimi". *Vakıf, Hukuk ve Toplum*. edit: Merve Akkuş Güvendi. İlem (İlmi Etüdler Derneği). İstanbul .
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (1987). *Futûhu'l-Büldân*. thk: Abdullah Enis Tabba'- Ömer Enîs Tabba'. Beyrût. Türkçesi: Mustafa Fayda, *Fütûhu'l-Büldân*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara. 1987.
- Bilmen, Ömer Nasûhî (1970). *Hukûku İslâmiyye ve Istilahât-ı Fikhiyye Kâmusu*. İstanbul.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil (1987). *Sahîhu'l-Buhârî*. thk: Mustafa Deybu'l-Boğa, I-VI, Beyrût.
- Cahen, Claude (1990). *Doğuşundan Osmanlının Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*. trc: Esat Mermi Erendor, İstanbul.
- _____ (1961). "Reflexions sur le Waqf Anciens". *Studia Islâmica*, c. XIV, Paris, s. 37-56.
- Dûrî, Abdulaziz (1986). *Târîhu'l- İraki'l-İktisâdî fi'l-Karnî'r-Râbi'î'l-Hicrî*. Beyrût.
- _____ "Devru'l-vakf fi't-Tenmiye". *Mustakbelü'l-Arabî*, (221), Beyrut, 4-26.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî (t.y.). *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk: Muhammed Muhyiddîn Abdu'l-Hamîd, I-IV, Beyrût.
- Ebû Müslim (1955-1956). *Sahih-i Müslim*, (nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Kahire.
- Ebû 'Ubeyd, Kasım b. Sellâm (1986), *Kitâbü'l-Emvâl*. thk: Muhammed Halîl Harrâs, Beyrût, (Türkçesi: Kitâb-ül Emvâl, trc: Cemâlettin Soyluk, İstanbul).
- Ebû Zehrâ, Muhammed (1981). *İslâm'da Sosyal Adâlet*. İstanbul.
- _____ (t.y.) *Muhâderât fi'l vakf*. Kahire t.y.
- Ebü'l-Ferec, Kudâme b. Ca'fer, (1981). *el-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*. thk: Muhammed Hüseyin Zebîdî. Bağdâd .
- el-Kurtubî, Arîb B. Sa'd (1967). *Siletu Târîhi't- Taberî*. thk: Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrût.
- Eşref, Halis (1315/1897). *Külliyatu Şerh-i Kanûn-i arazi*. İstanbul.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed (1980). *ez-Zâhir*. M.Cebru'l-Elfiye. Kuveyt .
- Günay, Mehmed (1997). *İslâm Hukukunda Kamu Malları*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul
- Hallâl, Muhammed b. Harûn (1989). *Kitâbu'l-Vukûf'*. thk: Abdullah b. Abdullah Ali Zeyd, I-II. Riyad .
- el-Hamevi, Yâkût (1997). *Mu'cemül'l-Büldân*, III. Thk: Ferîd Abdülaziz el-Cündî, I-VII (son iki cilt fihrist). Beyrût.

- Hammâd, Nezih (1996). *İktisâdî Fıkıh Terimleri*. trc: Recep Ulusoy, İz Yayınları. İstanbul .
- Hannigan, Peter C. (2004). *The Birth of a Legal Institution The Formation of the Waqf in Third-Century A.H. Hanafî Legal Discourse*. Leiden.
- Hassâf, Ahmed b. Ömer (1904). *Ahkâmu'l-Evkâf*. Kahire.
- Hoexter Miriam (1995). "Huququllah and Hukûku'l-'Ibâd as Reflected in the Vakf Institution". *JRAİ*, IXX, Kudüs.
- İbn Abdu'l-Hâkem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (1996). *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*. thk: Muhammed Huceyri. Beyrût.
- İbn Hacer Askalânî (1980). *Fethu'l-Bârî*. thk: M.Fuâd Abdalbâkî, I-XIII. Beyrut.
- İbn Hallikân, Ebi'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (1977). *Vefeyâtü'l-A'yân*. thk: İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut.
- İbn Havkal, Ebi'l-Kâsım (1938). *Kitâbu Sûretü'l-'Arz*, thk: R. Blachér, H. A. R. Gibb, P. Kahle, C. A. Nallino, A. J. Wensinck, J. H. Kramers. Leiden.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Ebû Muhammed (1995). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I. thk: Mustafa Sakka-İbrahîm Ebyârî-Abdukhañiz Şelebî. Beyrût .
- İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (1889). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. nşr: M. J. De Goeje. Leiden.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (1984). *el-Muğnî*. I-X. Beyrût
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (1920-21). *Tecâribü'l-Ümem*. nşr: Amedroz-Morgoluit, I-VII. London.
- İbn Neccar Muhammed b. Mahmut b. Hasan b. Hibetullah (1956). *ed-Durretu's-Semîne fî Târîhi'l-Medîne*. Mekke .
- İbn Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya'kûb b. İshak (1988). *el-Fihrist*. thk: Nezir Mezinderânî. Beyrut.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec Abdurrahman (1979). *el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*, thk: Komisyon. Beyrût.
- İbn Zenceveyh, Humeyd b. Muhalled b. Kuteybe b. Abdullah (1406/1986). *Kitâbü'l-Emvâl*. thk: Şâkîr Zîb Feyyâz, I-III. Riyad.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali (1987). *Subhu'l-Âşâ fî Sınâati'l-İnşâ*. nşr: Muhammed Hüseyin, I-XIV. Beyrût.
- Kasânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (1974). *Bedâi'u's-Sanâ'i fî Tertîbi's-Şerâ'i*. I-VII. Beyrût.
- Kâtîbî, Gayda Hazne (1994). *el-Harâc münzü Fethi'l-İslâmî Hattâ Evsıtı Karnî's-Sâlisi'l-Hicrî*. Beyrût.
- Kindî, Ebi Ömer Muhammed b. Yusuf (1912). *el-Vulât ve'l-Kitâbü'l-Kudât*. nşr: Rhuvon Guest, Kahire.
- _____ (2003). *Kitâbü'l Vulât ve'l-Kudât*. thk. Muhammed Hasan İbrâhîm, Ahmed Ferîd, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Köprülü, Fuad (1942). "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, S. II: 1-13.
- Kubeysî, Muhammed Ubeyd Abdullah (1977). *Ahkâmu'l-Vakf fi's-Şeri'ati'l-İslâmiyye*. Bağdad.
- Oberauer, Norbert (2013). "Early Doctrines on Waqf Revisited, The Evolution of Islamic Endowment Law in the 2nd Century". *Islamic Law and Society*, c. 20, S. 1-2. Leiden.

- Lokkegeard, Frede (1979). *Islâmic Taxation in the Classic Period*. Lahor.
- Makrîzî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (t.y.). *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsar*. I-II, Beyrut.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (1985). *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Beyrut. (Türkçesi: *el-Ahkâmü's-Sultâniyye, İslam'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, trc: Ali Şafak, Bedir yay. İstanbul: 1994).
- Mez, Adem (1947). *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbii-l-Hicrîyyi*, I, Kahire.
- Neccar, Muhammed b. Mahmut b. Hasan b. Hibetullah ibn Neccar (1956). *ed-Durretu's-Semîne fî Târîhi'l-Medîne*. Mekke.
- Sâbî, Ebü'l-Hasan Hallâl b. Muhassin (1958). *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, thk: Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Kahire.
- Sahnûn (1324). *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, XV. Kahire.
- Samarrâî, Husamüddîn (1982). *el-Müessesâtü'l-İdâriyye fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. Bağdâd.
- _____ (1990). "Tatavvuru Mülkiyeti'l-Arz fi'l-'Usûri'l-Abbâsiyye". *İdâretü'l-Mâliyye fî'l-İslâm*, III: 475-491. Amman.
- Serahsî, Muhammed b. Ebû Sehl (1985). *el-Mebsût*, Tashih: Muhammed Râzi el-Hanefî, I-XXX. Beyrût.
- Sezgin, Fuad (1987). *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî (Geschichte des Arabischen Schrifttuins (GAS))*. trc: Mahmûd Fehmî Hicâzî- Fehmî Ebu'l-Fazl, I-II. Kahire .
- Sharon, Moshe (1997). "A Waqf inscription from Ramla c. 300/912-913". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 60.1, p. 100-108.
- Sivasî, Muhammed b. Abdulvahîd (t.y). *Şerhu Fethi'l-Kadir*. I-VII. Beyrut.
- Sourdel, Dominiq (1980). *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî Asriha'z-Zehebî*. trc: Hüsnî Zîne, Beyrut.
- Şafak, Ali (1977). *İslâm arazi Hukûku ve Tatbikâtı*. İstanbul.
- Şâfî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris (1973). *el-Ümm*, I-IV, Beyrut ty.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan (1975). *es-Siyer*. thk: Mecîd Haddûrî, Beyrût .
- _____ (1403/1981). *el-Hucce*. thk: Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kadirî, I-IV, Beyrût. III. Bas-ki.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme (1370/1950). *Muhtasarü't-Tahâvî*. thk: Ebü'l-Vefâ Afgânî, Kahire.
- Taberî, Muhammed b. Cerir (1964). *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*. thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI. Beyrût.
- _____ (1992). *İhtilâfu'l-Fukahâ*. Beyrut .
- Yahyâ b. Âdem, el-Kureşî (t.y.) *Kitâbü'l-Harâc*. nşr: Ahmed Muhammed Şâkir,
- Ya'Kûbî Ahmed b. İshak (1962). *Müşâkeletü'n-Nâs li Zemânihim*. thk: William Millward, Beyrût.
- _____ (1896). *Kitâbü'l-Büldân* nşr: M. J. De Goeje, Leiden.
- _____ (1993). *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk: Abdu'l-Emir Mühennâ, I-II, Beyrût.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed (1983). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*. thk: Selahuddîn Münec-cîd (I)-İbrâhîm Ebyârî(II)- Muhammed Es'ad(III)- Şu'ayb Arnavûd (IV-XVIII) vd., Kâhire 1956, 1962, 1982.

Ekler:

Fotoğraf 1: Kefr Tabbara Steli

(https://www.christies.com/lot/lot-5930791?ldp_breadcrumb=back&intObjectID=59791&from=salessummary&lid=1)

Fotoğraf 2: The inscription of Ramla (301 / 913) (Sharon, 1966, Pl I.)

Fotoğraf 3: al-Mağarā'ī ailesinin vakfı, Ramla (c. 300 / 912-13)